

**TSENGULUSO YA KUSHUMISELE KWA MIRERO NA MAIDIOMA
KHA VHAFUMAKADZI KHA MAÑWALWA A NETSHIVHUYU NA
SIGOGO**

nga

MUDAU THIVHULAWI SARAH

Mushumo uyu wo netshedzwa u fusha tshipida tsha thodea ya digirii ya

MASTER OF ARTS

kha

MUHASHO WA NYAMBO

fhasi ha

TSHIKOLO TSHA NYAMBO NA VHUDAVHIDZANI

YUNIVESITHI YA LIMPOPO

MUFHATISI WA MUSHUMO WOṬHE : PHROFESA R.N. MAḌADZHE

SHUNDUNTHULE : 2015

MUANO

Nḡe, Thivhulawi Sarah Mudau, wa tsaino i re afho fhasi, ndi ita muano wa uri mushumo wa *Tsenguluso ya mirero na maidioma kha vhafumakadzi kha maḡwalwa a Netshivhuyu, M.J. na Sigogo, N.E.* ndi wanga, we nḡe muḡe nda tou kuvhanganya nahone mushumo uyu a u athu u ḡekedzwa kha yunivesithi ifhio kana ifhio. Maḡwalwa e nda a shumisa ndo a sumbedza nga u tou a buletshedza kha bugutshumiswa.

TSAINO

DATUMU: 10.03.2016

VHUḐIKUMEDZELI

Mushumo uyu ndi u kumedzela vhabebi vhanga, Vho Mafandyoni Piet Mudau na Vho Tshinakaho Mudau. Ndi dovha nda u kumedzela zwiulusa kha vhana vhanga Phumudzo Bridgette na Salani Charlotte Nemuḑḑuni; ndi sa hangwi na vhaḑuhulu vhanga Phumu Anzanizwivhuya na Wavhuḑali Mudzusi. Mushumo uyu woḑhe ndi dovha u u kumedzela kha vhathu vhoḑhe vhane vha ḑikukumusa nga luambo lwavho lwa ḑamuni.

DZINDIVHUWO

Ipfi Ja Mudzimu Ji ri ri vhe na dzindivhuwo kha zwoṭhe. Nṅe ndi vhona zwo fanela uri ndi ṅekedze dzindivhuwo vhatu vhoṭhe vho shelaho mulenzhe vha ita uri ṭhoḍisiso iyi i swike afha hune ya vha hone mushumo wa vha wo khunyelelaho.

Ndi ranga nga nṭha ha zwoṭhe u livhuwa Mudzimu we nga pfariso yawe a nkonisa nga ṅdila dzoṭhe u swika ndi tshi fhedza ṭhoḍisiso iyi. Thendo ndi dzawe.

Ndi livhuwa Muhasho wa Nyambo dza Limpopo zwiulusa Dini wa Fakhalithi ya Dzinyambo Phrofesa Vho R.N. Maḍadzhe, ndi ri a vha ntshileli. Mudzimu kha vha farise a tou inga phaṭhutshedzo dzi tevhukane dzi dovhe dzi tou fhalala. Ndi livhuwa vhukoni ha u fhembeledza, lufuno lwa vhatu na mushumo, na u ṭuṭuwedza hoṭhe musi ndi khou neta na u thoma ndi sa athu u thoma. Nṅamusi khezwi ndima yo vulea, ndi nayo M.A. ngavho.

Ndi ḍo vha ndi songo ita zwo linganaho arali ndi sa livhuwa zwiulusa khotsi anga Murenani Vho Dok Mavhungu Abel Mafukata. Vho vha muṭuṭuwedzi muhulu na u tou vha mususumedzi wa heyi digirii musi vha tshi ri ndo shavha tshikolo ndi songo fhedza. Ndi ri ndi tshe hone.

Ndivhuwo dzanga ndi dzi livhisa kha vhasidzana vhanga ndi vha funaho vha funeaho Phumudzo na Salani. Vho ntikedza nga afho hune vha kona vha tshi dzulela u mmbudza uri ndi ḍo zwi kona, ndo no kona zwinzhi. Ndi livhuwa u fulufhelwa hu ngafho. Khavho ndi ri farelelani kha pfunzo ngauri a i hulelwi nahone ndi munna a sa ṭali.

Ndivhuwo dzanga dzi ḍo vha dzi gake arali nda sa livhuwa vhatu vhe vha ntikedza nga ṅdila dzo fhambanaho. Ndi livhisa ndivhuwo dzanga kha mushavhi Vho K.G. Mathivha, vho vha muṭuṭuwedzi muhulu. Vho Dok T.K. Rankhododo vho nthusi zwiulusa a thi na maipfi o linganaho. Vho M.J. Phungo, thuso yavho yoṭhe ndo i vhona. Mufumakadzi Vho K. Mafune, vho nnyita muthu. Mushumisani Phumudzo Bonyane o imaima nazwo zwi tshi nga ndi zwawe, ngoho vho shumesa. Ndi sa hangwi na Kanoba, O. we a ḍidinesa, thuso yawe ndo i vhona. Kha avha vhoṭhe ndi ri kha zwi vha nakele.

Vhathu vhoṭhe vhe vha shela mulenzhe kha u ita uri mushumo uyu u vhuye u khunyelele naho ndi songo vha bula nga madzina afho nṭha, ndi a vha livhuwa. Ndi sa hangwi na vhoṭhe vhe vha vha vha tshi lwisa u vha zwiimaphanḁa zwa u bvelela ha mushumo hoyu, na vhone vho nthusu uri ndi konḁelele.

MANWELEDZO

Ngudo ino yo sumbedza uri ho shumiswa mirero na mairioma manzhi kha u bvukulula vhuvha na nzulele ya vhafumakadzi kha mañwalwa a Ntshivhuyu, M.J. na Sigogo, N.E. Ngudo yo tumbula uri kanzhi mirero na mairioma zwi shumiswa kha u tsikeledza vhafumakadzi fhethu hunzhi: mishumoni, mbinganoni, lufunoni na kha mavhusele. Tsikeledzo iyi i vha ya muhumbulo khathihi na ya namani. Naho zwo ralo, ngudo yo wana uri hu na huriwe hu si gathi hune mirero na mairioma zwa tshuwedza vhutshilo havhuqi kha vhafumakadzi. Magumoni azwo, ngudo i themendela uri vhafumakadzi vha fanela u farwa zwavhuqi, nge vha vha vhatu u fana na vhanna.

ZWI RE NGOMU

MAFHUNGO	SIATARI
NDIMA YA U THOMA	1
1.1 MVULATSWINGA	1
1.2 MUTHEO	1
1.3 THAIDZO	2
1.4 TSENGULUSO YA MANWALWA	3
1.4.1 Ṭhalutshedzo ya mirero	3
1.4.2 Ṭhalutshedzo ya maidioma	4
1.4.3 Ṭhalutshedzo ya u tambudza	5
1.4.4 Ṭhalutshedzo ya mufumakadzi	6
1.5 MUTHEO WA THYIORI	7
1.6 NGONA	8
1.6.1 Nyolo ya tsenguluso	8
1.6.2 Kukuvhanganyele kwa mafhungo	8
1.6.3 Ngona ya phuraimari	8
1.6.4 Ngona ya sekondari	8
1.7 TSENGULUSO YA MAFHUNGO	9
1.8 NDIVHO	9
1.9 ZWIPIKWA	9
1.10 U SAUKANYA NA ṬHODISISO YA MANWALWA	9
1.11 MAGA A VHUDIFARI	9
1.12 NDEME YA TSEDZULUSO	10
NDIMA YA VHUVHILI	11
2.1 MVULATSWINGA	11
2.2 ṬHALUTSHEDZO YA MIRERO	11
2.3 TSHAKHA DZA MIRERO	13
2.3.1 Mirero i no ṭuṭuwedza na u khuthadza	14
2.3.2 Mirero l no kaidza tshiṭuhu, vhumbulu na zwitshela	14
2.3.3 Mirero ine ya vha na vhushaka vhukati ha vhathu	15
2.3.4 Mirero ine ya holedza na u rovhedza	16
2.3.5 Mirero ine ya nyadza na u dihudza	16

MAFHUNGO	SIATARI
2.3.6 Mirero i no elana na zwa mupo	17
2.3.7 Mirero i no amba nga zwipuka na zwikhokhonono	17
2.3.8 Mirero i no amba nga zwipiḁa zwa muvhili	18
2.3.9 Mirero i no sumbedza khuliso	18
2.3.10 Mirero i no sumbedza vhudodo	19
2.4 MAIDIOMA	19
2.4.1 Ṭhalutshedzo ya maidioma	19
2.4.2 Tshakha dza maidioma na tsumbo dza maidioma a hone	20
2.4.2.1 Maidioma na ṭhalutshedzo dzao a sa dzhii thangi U-	20
2.4.2.2 Maidioma a no thoma nga thangi U-	21
2.4.2.3 Maidioma a no amba nga dziphukha	21
2.4.2.4 Maidioma a ambaho nga miraḁo ya muvhili	22
2.4.3 Maidioma a sumbaho dakalo	22
2.4.4 Maidioma a u sumba u sinyuwa	22
2.4.5 Maidioma a sumbedzaho vhushaka	23
2.4.6 Maidioma o no sumbedza vhubva	23
2.4.7 Maidioma a u sumbedza vhushai	23
2.4.8 Maidioma a no sumbedza ṭhonifho	23
2.4.9 Maidioma a no amba nga ṭhuthuwedzo	23
2.5 ḐIRAMA	24
2.5.1 Ṭhalutshedzo ya ḁirama	24
2.5.2 Tshakha dza ḁirama	24
2.5.2.1 Lushaka lwa zwililo	24
2.5.2.2 Lushaka lwa maseo	25
2.5.2.3 Lushaka lwa vhulombo	25
2.5.2.4 Lushaka lwa fasi	25
2.5.2.5 Lushaka lwa ḁikhaulambitutseisi	25
2.5.2.6 Ḑirama ya radio	25
2.5.2.7 Ḑirama ya televisheni	26
2.5.2.8 Ḑirama ya u vhala	26
2.6 PULOTO	26
2.6.1 Ṭhalutshedzo ya puloto	26

MAFHUNGO	SIATARI
2.6.2 T̄halutshedzo ya zwipiḡa zwo vhumbaho puloto	26
2.6.2.1 Mathomele	26
2.6.2.2 U bvededza mafhungo	27
2.6.2.3 Mathakhe	27
2.6.2.4 Thasululo	27
2.7 THERO	27
2.7.1 T̄halutshedzo ya thero ya bugu	27
2.8 MANWELEDZO A DZIBUGU	28
2.8.1 Tshithuḡdivha nga Netshivhuyu	28
2.8.2 <i>La ḡa hafha li a kovhela</i> nga Sigogo	29
2.9 THYIORI YA FEMINIZIMU	31
2.9.1 Tshakha dza feminizimu	32
2.9.1.1 Feminizimu ya mbofholowo	32
2.9.1.2 Feminizimu ya matshilisano	32
2.9.1.3 Feminizimu ya u kokodzela thungo	32
2.9.1.4 Feminizimu u ya nga mvelele	32
2.9.1.5 Ecofeminism	33
2.9.1.6 Feminizimu u ya nga thundu/ndaka	33
2.9.1.7 Feminizimu ya vhukati	33
2.9.1.8 Feminizimu ya Amazon	33
2.9.1.9 Vha u ḡikhethulula	34
2.10 MVALATSWINGA	34
NDIMA YA VHURARU	35
MIRERO YA TSIKELEDZO YA VHAFUMAKADZI	35
3. MVULATSWINGA	35
3.1 MIRERO YA U TSIKELEDZA SIANI ḡA NZEO	35
3.2 MIRERO INE YA TSIKELEDZA SIANI ḡA ZWIPFI	43

MAFHUNGO	SIATARI
3.3 U TAMBUDZWA SIANI LA MBEBO	46
3.4 U TSIKELEDZWA SIANI LA U AMBA VHUPFIWA HAU	48
3.5 U TSIKELEDZWA LWA U TSITSELWA FHASI KHA TSHITSHAVHA	50
3.6 MIRERO YA U TUTUWEDZA NA U MAANDAFHADZA VHAFUMAKADZI	51
3.7 MAGUMO	54
 NDIMA YA VHUᅀA	 57
MAIDIOMA A TSIKELEDZO YA VHAFUMAKADZI	57
4.1 MVULATSWINGA	57
4.2 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI LA MBEBO	57
4.3 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI LA U AMBA VHUPFIWA HAU	60
4.4 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI LA MUHUMBULO	63
4.5 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI LWA NAMA	65
4.6 MAIDIOMA ANE A TUTUWEDZA VHAFUMAKADZI SIANI LA ZWA MBEBO	67
4.7 MVALATSWINGA	69
 NDIMA YA VHUᅀANU: MVALATSWINGA	 71
5.1 MARANGAPHANDA	71
5.2 MANWELEDZO	71
5.3 MAWANWA	72
5.3.1 MAWANWA A SIANI LA MVELEDZISO YA LUAMBO	72
5.3.2 MAWANWA A SIANI LA MATSHILISANO	73
5.4 THEMENDELO	74
5.5 PHENDELO	76
BUGUTSHUMISWA	77

NDIMA YA U THOMA

1.1 MVULATSWINGA

Mirero na maidioma zwo vha zwi shumiswaho tsha kale na kale zwi tshi tšhalutshedzwa nga vhathu vhahulwane u bva kha murafho muñwe u ya kha muñwe. Mirero na maidioma kwo vha kuambeke ku shumiswaho nga tshakha dzo fhambanaho dzi ambaho nyambo dzadzo ro katela na Vhavenda. Milubi (1996:150) u dzhia mirero sa kuambeke kwa vhuṭali nahone kune ku tshi ṅwaliwa a ku tei u shandukiswa tshivhumbeo, nahone zwine ya amba zwi dzhiwa i ngoho. Tsumbo: *Khuhu ya phambo a i imbi mutsho*. Zwi dzhiwa zwi ngoho uri musadzi ha tei u ḡiambisela munna ane a mu funa. Mirero i tshi ambiwa i ṭoda ṭhalutshedzo sa izwi i sa tou buletshedza zwine ya amba zwone. Zwo ralo na kha maidioma na one a amba nga luambo lwo dzumbamaho lune muambiwanae arali a sa pfesesi luambo lwa Tshivenda a nga si tou pfesesa zwine zwa khou ambiwa.

Mirero na maidioma zwi na mishumo yo yaho nga u fhambana, ngauralo ṭhoḡisiso iyi i ḡo sedza mirero na maidioma ane a vha a tshi amba nga ṅdila ine vhafumakadzi vha pfa vho vhaiswa kana vho tsitselwa tshirunzi tshavho fhasi. Milubi (1996:150) u ṅea tsumbo ya murero u no vhaisa une wa ri *Nyamuvhuya ha shai thando a sa vha mbava ndi muloi*. Zwa rali, mufumakadzi u vha o no pomokwa vhuloi.

Netshivhuyu (1991:28) u shumisa ḡidioma ḡa u ri *matakadza mbiluni ndi ṅwana* zwine zwa tou ṅaṅa u vhaisa mufumakadzi a sa bebi.

Ngauralo, ṭhoḡisiso hu ḡo itwa ya u sedzulusa kushumiselwe kwa mirero na maidioma ho sedzwa kufarelwe kwa vhafumakadzi nga mirero na maidioma ane a tsikeledza na u sa maandafhadza vhafumakadzi.

1.2 MUTHEO

Mutheo wa tsenguluso iyi wo thoma musi muṭoḡisisi o vha na nyambedzano na vhafumakadzi vhaṭuku mbinganoni dzavho, vhane vha khou tambudzwa nga idzo mbingano. Tshiitisi tsha u vhaiswa uho, hu u pfesesa havho na u ṭhonifha Vho-mazwale na mashaka vhane vha ri vha tea u konḡelela vhuhadzi ngauri murero wa Tshivenda u tshi ri *vhuhadzi ndi ṅama ya thole, ya fhufhuma ri a fhunzhela*. Khuba (1983:21) u khwaṭhisedza nga u amba uri musadzi ha koni u ṭaliwa nga munna

wawe arali hu songo tou pfi u muloi ngauri munna u vha o bvisa . Ngauralo, zwa vho sia zwi tshi amba uri musadzi u ḡo tea u dzula henefho naho nyimele i tshi khou konḡa.

Muḡodisisi musi a na nyambedzano na muḡwe mufumakadzi o ḡo mu anetshela nzulele yawe. Uyo mufumakadzi o ḡo sumbedza uri ene u a shuma, fhedzi munna wawe ha mu tendeli a tshi shumisa garaḡa yawe ya u hola ngayo. Iyo garaḡa i fariwa nga munna wawe. Mufumakadzi uyo o sumbedza uri ha koni u langa tshelede yawe nahone ha koni u amba ngazwo ngauri u musadzi o ḡa nga kholomo nahone hu pfi munna ndi ḡohoho ya muḡi. Tshelede yawe i shumiswa nga munna wawe kha vhaḡwe vhasadzi. Musi a tshi vhilaela nga hazwo u hambudzwa murero u no ri *muthu ndi nḡou ha ḡi muri muḡwe fhedzi*.

Zwauri vhafumakadzi vha khou tambudzwa na u kandedzwa a zwi vhuyi zwa timatimisa. U tambudzwa ha vhafumakadzi hu anzela u ambiwa nga hazwo kha dzitheḡevisheni na dziradio. Huḡwe hu a tou dovha ha ḡwaliwa na kha dzigurannḡa dzo fhambanaho sa *Daily Sun* na *Sowetan* sa tsumbo.

Vhaḡwali vha Tshivengḡa na vhone a vho ngo salela kha fhungo ḡḡi. Ri wana u tambudzwa ha vhafumakadzi kha maḡwalo a Maumela (1954:56), Madima (1956), Milubi (1983) na vhaḡwe. U tambudzwa uho, hu sumbedzwa nga nḡila dzo fhambanaho sa kuolelwe kwa vhabvumbedzwa, fhethuvhupo, khuḡano na kushumiselwe kha luambo.

ḡhoḡisiso iyi i ḡo ombedzela kushumiselwa kha mirero na maidioma kha tsikeledzo ya vhafumakadzi kha maḡwalwa a Netshivhuyu (1991) na Sigogo (1995). Maḡwalwa enea ndi *Tshithuḡivha* (Netshivhuyu, 1991), na *La ḡa hafha ḡi a kovhela* (Sigogo, 1995).

1.3 THAIDZO

Naho mirero na maidioma zwi zwithu zwavhuḡi zwa luambo, hu ḡi vha na mirero na maidioma ane a sia vhafumakadzi vha tshi vha vho tsikeledzwaho kana u sa vha na vhpfiwa kha kutshilele kwavho. Murero u fanaho na *vhiḡa ḡa musadzi ḡi vhuhadzi hawe* u ḡaḡisa na u ḡuḡuwedza u tambudzwa ha vhafumakadzi. Zwi sia zwi tshi amba uri naho zwithu zwa konḡa kana u vhiḡa hani muḡani, mufumakadzi u tea u konḡelela zwoḡhe.

Mirero i no nga iyo, i tšutšuwedza vhañwe vhanna u vhaisa na u kondisela vhafumakadzi vha tshi ðivha uri hu na mirero i no tikedza zwiito zwavho. Ra nga sedza na murero u no fana na u no ri *kholomo ya ndila a i fhedzi hatsi*, u tou ñanisa vhuðifari vhu si havhuði ha munna ngeno mufumakadzi a tshi khou shengela.

Muðodisisi u vhona hu na thaidzo kha vhafumakadzi vhane vha konðelela u vhaiswa nga Vhomazwale vhavho na mashaka avho vhane vha dzulela u vha rovhedza nga mirero iyo ya tsikeledzo.

Naho hu na tšhodisiso nga mirero na maidioma hu nga vha hu songo itwa zwa gumaho lini, zwenezwo tšhodisiso iyi ndi ya ndeme vhukuma sa izwi i tshi ðo bvisela khagala maidioma na mirero ine ya tsikeledza na u vhaisa vhafumakadzi.

1.4 TSENGULUSO YA MAÑWALWA

Tsenguluso ya mañwalwa i ðo itwa hu tshi sedzwa mañwalwa ane a vha a teaho nahone a elenaho na tšoho ya tsenguluso ye ya nangwa. Muñwali Bless (2009:24) u amba u ri mañwalwa a tšhodisiso a wanala nga u vhala tshinwe na tshinwe tsho anðadziwaho tshine tsha anana na tšoho ya tšhodisiso.

Kobus (2011:26) u engedzedza nga u sumbedza uri muðodisisi u tea u dzhia liga lithihi a tshi isa phanða u ya u wanulula magake vhukati ha zwo no tšodisisiwaho zwi elanaho na tšoho yeneyo ya tšhodisiso na zwithu zwi sa athu u ñwaliwaho zwi elanaho na tšoho yeneyo ya tšhodisiso.

De Vos, Strydom, Fouché and Delport (2005:123) vhone vha ri "*A review of literature is aimed at contributing towards a clear understanding of the nature and meaning of the problem that has been identified*".

1.4.1 Tšhalutshedzo dza mirero

U ya nga Wolfgang na Dundes (1981:14), tšhalutshedzo ya mirero a i shanduki. Mirero i tšalutshedzwa sa kuambeke kwa kale na kale ku sa shandukiho, kupfufhi, ku re na vhubfa na muño nahone ku re na ngoho khakwo. Izwi zwi khwañhisedzwa nga Kgobe na Moropa (2001:24) vha tshi ri:

A proverb is a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth and morals and traditional views in a metaphorical fixed and memorable which is handed down from generation to generation.

Nevhuṭalu (2015:97) u dzhia mirero sa kuambeke ku bvukululaho zwithu nga ndila yone yo dzumbamaho nahone i sa shanduki. Milubi (1996:150) u ṭalutshedza mirero sa kuambeke kwa kale na kale kwo ḡalaho vhuṭali. U dovha a sumbedza uri mirero yo pfuma vhuṭali nahone tshivhumbeo tsha hone a tshi tei u shandukiswa. Muṅwali u dovha a khwaṭhisedza nga u ṅea mishumo ya mirero sa ine ya kaidza vhahulwane na vhaṭuku, ya sumba ndila yoneyone yo teaho ya vhutshilo; ngauralo, ya dovha ya vho tou shuma sa tshivhoni tsha u vhoneṭshela vhutshiloni.

Muṅwali Khuba (1983:4) u sumbedza mirero i ndila ya u amba zwo livhanaho na luambo lwonolwo zwa sia u ri ṭalutshedzo ya murero zwi tshi bva kha zwe murero wa dzulisa zwone. Muthu a sa ḡivhiho luambo u fhedza a sa koni u pfesesa zwine murero wa amba zwone zwa kona u pfesewa nga muthu wa luambo lwonolwo.

Krappe (1930:143) ene u ṅea ṭalutshedzo dza mirero sa kuambeke kupfufhi nahone mirero iyo i na zwine ya amba zwone. Tsumbo dza mirero kha Milubi (1996:151-153):

- A lu khwaṭhi fhedzi luṅunḡu lu khwaṭha na thanda ngomu.
- Muthu ndi ṅdou ha ḡi muri muṅwe fhedzi.
- Ngwana-wa-ila, wa shaya wa lila.

1.4.2 ṭalutshedzo ya maidioma

Maidioma a na ṭalutshedzo dzo fhambanaho. Maidioma a ṭalutshedzwa sa kuambeke kwo dzumbamaho nga uri zwi ambiwaho nga maidioma a zwiho khagala lune zwi ambiwaho zwi a ṭoḡa ṭalutshedzo (Milubi, 1983:165).

U ya nga ha tshivhumbeo, maidioma ha tou vha na tshivhumbeo tshi sa shanduki sa mirero. Tshivhumbeo tsha maidioma tshi a shanduka. Vhunzhi hao a thoma nga thangi **U-** ya kilasi ya vhufumi ṭhanu:

Tsumbo:

- U beba a si u ka muroho.
- Vhana vha wela tshivhasoni.
- Zwi bva mikandoni.
- O mama mme vha tshi penga.

Guma (1967:66) u tšalutshedza maidioma nga nđila iyi: *as characteristic of indigenous expression whose meaning cannot be ordinarily deduced or inferred from knowledge of the individual words that make them up.*

A tshi amba nga tshivhumbeo, u sumbedza maidioma a sa tou vha na tshivhumbeo tsho tou raloho tshine maidioma a dxiimisa ngatsho. Mishumo ya maidioma ndi u nakisa luambo sa mirero.

Kgobe na Moropa (2001:126) vha dzhia ipfi la liidioma li tshi livhiswa na luambo lwonolwo kana lushaka lwonolwo kana zwa dzhiwa u ya nga kuñwalele kwa muñwali zwo tšanganedzwa nga luambo lwonolwo.

1.4.3 Tšalutshedzo ya u tambudza

Hornby (1997:6) u tšalutshedza u tambudza hu kufarele ku si kwavhuđi, ku vhaihaho, kwa tshiñuhu ku tshi itelwa muñwe muthu. U tambudzwa uho hu nga itwa nga nđila dzo fhambanaho dzine muñodisisi u do kona u dzi vhekanya nga u fhambana hadzo.

Tshakha dzo fhambanaho dza u tambudza

Hu na tshakha dzo fhambanaho dza u tambudza vhathu. Kha dzenedzo na vhafumakadzi huñwe vha a wanala vha tshi tambudzwa ngadzo. U ya nga vhañwali vha *Project PAVE (undated), 6 types of abuse (online) Denver, 4130 St, Suite c. Co 80211 ([http://www.projectpave.org/6-types of abuse](http://www.projectpave.org/6-types-of-abuse))* yo tšanganedzwaho nga 2015-05-15, i sumbedza tshakha dza rathi dza u tambudza dzo yaho nga u fhambana dzi tevhelaho:

(a) **U tambudza lwa zwipfi**

Afha ndi hune muthu a tambudzwa nga ndila ya u semiwa, u shoniswa vhukati ha vhathu, u sa thetsheleswa na u sa thonifha vhupfa hawe, u tsitselwa fhasi na zwiñwe zwinzhi.

(b) **U tambudzwa lwa nama lu vhonehalo**

Ndi musi muthu a tshi rwiwa, u thivhelwa ndila, u kokodziwa nga mavhudzi, u thivhelwa u wana dzilafho, u thavhiwa nga lufhanga na zwiñwe zwi kwameaho.

(c) **U tambudza nga maipfi**

Musi muthu a tshi vhidza muñwe nga maipfi a si avhudi, u thavhelwa mukosi, u shumiselwa matamba, u tatiswa khani hu sa gumi na zwiñwevho.

(d) **U tambudzwa lwa vhudzekani**

Izwi zwi katela u tshipiwa, u dzheniswa kha zwa vhudzekani u sa funi. U sedza mufunwa wau a kha zwa vhudzekani na muñwe wo sedza, u kombetshedza u dzhena kha zwa basikopo dzi sumbaho zwa vhudzekani.

(e) **U tambudza muhumbulo**

Zwi katela u tambudza nga u zwifhelwa, u shandukisa zwithu zwa nga zwo khakhiwa nga iwe, u shushedzwa kha vhabebi, khonani na vhagudi nga iwe. U pfi muthu o xedza muhumbulo.

(f) **U tambudza kha sia la masheleni**

Afha ndi hune muthu a dzhielwa masheleni, u vulelwa tshikwama tsha mbulungo ya masheleni iwe u si na ndango khayoy, u semelwa ndila ya u shumisa masheleli, u thivhelwa u shumisa goloi, u dzhia zwikolodo zwothe zwa vha nga fhasi ha dzina lau, u sa tendelwa u dzhena tshikolo na zwiñwe zwinzhi.

1.4.4 Thalutshedzo ya mufumakadzi

U ya nga Hornby (1997:1755) 'mufumakadzi' u thalutshedza sa mualuwa wa mbeu ya tshisadzini kana a thalutshedzwa sa mufarisi wa zwa vhudzekani.

T̄halutshedzo idzi dzoṭhe dzo ṅewa hu tshi tevhelwa t̄hoho ya t̄hoḍisiso ya tsikeledzo ya vhafumakadzi nga kuambeke kwa mirero na maidioma.

1.5 MUTHEO WA THYIORI

Muṭoḍisisi u ḍo shumisa mutheo wa thyiori wa feminizimu. Muṅwali Milubi (1996:214) u sumbedza “Thyiori ya femenizimu” hu thyiori ine ya lwela mbofholowo ya vhafumakadzi. Iyi mbofholowo vho tou i lwela vhone vhaṅe vhafumakadzi vho vhona u dzhielwa fhasi havho. Vhafumakadzi kha mvelele nnzhi dza jifhasi vha dzhielwa fhasi nga vhanna zwa ita uri vha si kone u bveledza maṅwalwa avho. Hezwi zwo tikedzwa nga muṅwali Virginia Woolf. Femenizimu zwi dzhiwa hu lutendo lwa uri munna na mufumakadzi vha tea u ṅewa zwikhala zwa u eḍana na ndugelo [vhoṭhe] dza u eḍana.

U dzhielwa fhasi ha vhafumakadzi nga vhanna zwi kha masia manzhi a vhutshilo, hu tshi katelwa ikonomi, polotiki, pfunzo, mishumo na miṭa. Hezwi zwo ita uri vhafumakadzi vha ime lurandala vha tshi sumbedza uri a hu na muthu ane a vha nṯha ha muṅwe, vhatu vhoṭhe kha vha dzhiwe vha tshi fana, hu nga vha e munna kana e mufumakadzi.

Thyiori heyi i ombedzela hezwi; naho ri tshi ḍo tou bula zwiṅwe zwazwo.

- Munna na musadzi vha a eḍana.
- Vhurangaphanḍa ha polotiki, zwikoloni, mamagani, na hoṭhe hu fanela u dzhiela nṯha na vhafumakadzi.
- Zwauri t̄hoho ya muḍi ndi munna zwi fanela u fhela.
- Mishumo ya hayani a si ya vhafumakadzi vhe vhoṭhe, na vhanna vha tea u thusa nga maanḍa zwo katela u bika, u kuvha na u lela vhana vhavho.
- Mufumakadzi na munna vha songo malana tshipikwa hu u itela vhana, kha vha malane zwihulwane hu lufuno.
- Arali hu sa wanali vhana muḍini, mulandu u songo vha na mufumakadzi.
- Zwa u vhidza vhafumakadzi “Mrs” na “Miss” zwi tea u fa ngauri zwi na tshiṭalula.
- Zwa u bviswa ha masheleni a u mala, vha no ima na iyi thyiiori, vha vhona hu tshi nga ndi u rengisa muthu sa kholomo.

1.6 NGONA

Ṭhoḡisiso iyi i ḡo shumisa ngona ya khwalithetivi. Muḡwali Kobus (2011:51) u khwaṭhisedza uri ngona iyi ya khwalithetativi i kwamea kha u pfesesa maitele a vhutshilisani na mvelele zwo sedzana na ndila ya maitele zwiḡulwane hu tshi bvukululwa mbudziso dza u ri ndi ngani. Nga ngona hei, ri dovha ra guda vhathu na maitele, na vha shelaho mulenzhe kha fhethu hune vha dzula hone nga maanḡa ho sedzwa ṭhalutshedzo na kudzhielwe kwa zwithu.

1.6.1 Nyolo ya tsenguluso

Tsenguluso iyi i ḡo shumisa nyolo ya ṭhalutshedzo vhunga muṭoḡisisi a tshi ḡo ṭalutshedza u tambudzwa ha vhafumakadzi ho fhambanaho hune ha bviselwa khagala nga maḡwalwa a Netshivhuyu (1991) na Sigogo (1995).

1.6.2 Kukuvhanganyele kwa mafhungo

Musi muṭoḡisisi o no wana thaidzo yawe ya ṭhoḡisiso, na u sumbedza tshishumiswa tsha ṭhoḡisiso, u konaha u kuvhanganya mafhungo ane a ḡo kona u mu swikisa kha magumo a ṭhoḡisiso yawe. Muḡwali Kumar (2005:118) u bvisela khagala kukuvhanganyele kwa mafhungo ku dzumbululaho ngona ya phuraimari na sekondari.

1.6.3 Ngona ya phuraimari

Ngona iyi ya phuraimari i itiwa hu u itela u fhindula dziḡwe dza dzimbudziso kha thaidzo. Ngona iyi katela mbudziso, mbudzisano (inthaviwu) na muthu a eṭhe kana tshigwada tshiṭuku kana u tandula.

1.6.4 Ngona ya Sekondari

Ngona iyi yo ḡisendeka kha zwithu zwo tou ḡwaliwaho. Iyi ndi ngona ine muthu a wana mafhungo nga u tou vhala bugu dzi re laiburari, *dziinsaiklopedia*, dzigurannḡa, inthanethe, dzidzhenanḡa na dzibambiri dzo vhaliwaho nga vhaḡwe musi hu na miṭangano. Izwo zwiko zwoṭhe ndi zwine zwa ḡo shumiswa kha u sengulusa mafhungo a u tsikeledzwa ha vhafumakadzi hu tshi shumiswa mirero na maidioma.

1.7 TSENGULUSO YA MAFHUNGO

Tsenguluso iyi i do shumisa '*content analysis* na *textual analysis!*' Ngoni idzi dzo tea ngauri tsenguluso i fanela u bviselwa khagala zwo nwaliwaho na ha tsikeledzo ya vhafumakadzi kha manwalwa a Netshivhuya (1991) na Sigogo (1995).

1.8 NDIVHO

Ndivho ya thodiso iyi ndi ya u sengulusa kushumiselwe kwa mirero na madioma kha vhafumakadzi.

1.9 ZWIPIKWA

Tsenguluso iyi i na zwipikwa zwi tevhelaho:

- U sumbedza uri mirero na madioma zwo shumiswa hani kha u shela mulenzhe kha u tsikeledzwa ha vhafumakadzi.
- U topola tshakha dza u tambudza vhafumakadzi kha manwalwa a Netshivhuyu na Sigogo.
- U dzinginya kushumisele kwa mirero na madioma nga ndila i sa vhaisi vhafumakadzi.

1.10 U SAUKANYA NA THODISO YA MANWALWA

- U ya nga Cresswell (1994:166) u zwi vhea nga ndila ine a sumbedza uri hu tshi saukanyiwa na u talutshedzwa mawanwa, mutodiso wa mafhungo u vhekanya mafhungo nga u tevhkana a tshi sedzuluswa nga ngona a konaha a nwalaha fhasi zwavhudi.

1.11 MAGA A VHUDIFARI

- Vhunga tsenguluso i tshi do ditika nga manwalwa a Netshivhuyu (1991) na Sigogo (1995) a hu nga do vha na thodea dza u kwama vhatu.

1.12 NDEME YA TSEDZULUSO

Vhavhali na vhanwali vha tea u thogomela kushumisele kwa mirero na maidioma kha vhafumakadzi. Thodisiso iyi ndi ya ndeme kha lushaka vhunga vhathu vha tshi tea u fariwa u fana vhothe.

Mawanwa a thodisiso iyi a do thusa Muhasho wa Pfunzo u ita uri luambo lwa damuni lu dzhielwe ntha zwikoloni, vhana vha kone u divha thalutshedzo dza mirero na Maidioma. Vhatodisisi, vhagudisi, vhagudi, vhafumakadzi na vhanna vha do vhuelwa nga thodisiso iyi. Vha do guda ndila ine vhafumakadzi vha fanela u farwa ngayo.

NDIMA YA VHUVHILI

TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1 MVULATSWINGA

Ndima iyi ya tsenguluso ya mañwalwa ndi ya u bvisela khagala ndila ine vhañwali vho fhambanaho vha ñea ðhalutshedzo ya mirero na maidioma zwi hulusa hu tshi sedzwa kushumiselwe kwa mirero na maidioma kha u tsikeledza vhafumakadzi. Muðodisisi u ðo dovha a ñea tshakha dza mirero na maidioma, ane a ralo u dzhiela fhasi vhafumakadzi na u vha tsikeledza hu tshi katelwa mirero na maidioma nga u angaredza. Hu ðo ñewavho na manweledzo a bugu dza matambwa dzine dza vha *Tshithuðivha* nga Ñetshivhuyu 1991) na *La ða a kovhela* nga Sigogo (2002). ðhalutshedzo ya puloto na thero ya bugu zwi ðo ðhalutshedzwa ho katelwa na u sumbedza tshakha dzo fhambanaho dza thiyori ya feminizimu.

2.2 ðHALUTSHEDZO YA MIRERO

Vhañwali Mafela na Raselekoane (1990:45) vha ñea ðhalutshedzo ya mirero nga ndila ya u ri mirero ndi maipfi o pfumaho vhuðali na ndivho sa zwithu zwo bveledzwaho nga tshenzhemo ya vhathu vhalala. Vhañwali avha vha dovha vha vhona mirero i tshi tou vha tshisima kana tshisiku tsha ndivho na vhuðali kha vhathu.

Mirero i a kona u vha na ðhalutshedzo yo tou kokotolo, ndi ngazwo muñwali Meider (1993:4) a tshi sumbedza uri vhañwe vhañwali sa Vho Taylor vho ðanganedza uri zwi a konða u tou ñea ðhalutshedzo yoneyone ya murero. Hezwi zwi dovha zwa tikedzwa nga Wolfgang na Dundes (1981) vhane vha ri ðhalutshedzo yoneyone ya murero a i leluwi.

U ya nga vhañwali avha zwi tshi bveselwa khagala nga Meider (1993:4) u sumbedza uri vho zwi vhea nga u rali:

The definition of a proverb is too difficult to repay the understanding, and should we fortunately combine in a single definition of all the essential element and give each the proper emphasis, she should not even then have a touchstone. An incommunicable quality tells us that this sentence is proverbial and that one is not. Hence no definition will able us to identify positively a sentence as

Nevhuṭalu, Mampwe na Mmbi (2015: 97) vhone vha ṅea ṭhalutshedzo ya mirero sa kuambeke ku bvukululaho zwithu nga ṅdila yo dzumbamaho. Milubi (1996:150) u ṭhalutshedza mirero sa kuambeke kwa kale na kale kwo kamataho vhuṭali.

Thalusamaipfi ya Oxford University (2005:939) i ṅea ṭhalutshedzo ya mirero nga ṅdila hei: “a short pithy saying in general use stating a general truth or piece of advice”.

2.3 TSHAKHA DZA MIRERO

Mirero i na tshakha dzo fhambanaho dzine ra ḡo dzi khethekanya ri tshi dovha ra ṅea na ṭhalutshedzo dza mirero iyo yo yaho nga u fhambana.

Khuba (1995: 9) u khethekanya mirero o sedza mirero i sumbedzaho zwa miṭani sa i tevhelaho:

- (1)a. Vhuhadzi ndi ṅama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela > Zwine zwa amba uri vhuhadzi vhu tou konḡelelwa naho vhu tshi vhavha.
- b. U beba a si u ka muroho > Zwi ambiwa musi hu tshi khou goḡiwa mufumakadzi ane a sa bebi uri ha ḡivhi vhuṭungu ha u beba.
- c. Tshalo tsha musadzi ndi vhuhadzi hawe > Zwi amba uri mufumakadzi u tea u konḡelela vhuhadzi u swikela a tshi lovha e henefho ngauri zwi dzhiwa uri o bva tshoṭhe, ha tei u humela hayani hawe.
- d. Miḡi mivhili i kundisa pfukho u fhaṭa > Munna a nga si zwi kone u unḡa miḡi mivhili, hezwo zwi ḡo mu balela.
- e. Muvhuḡa a u na zwilalo zwivhili > Zwine zwa amba uri muthu ha koni u vha na miḡi mivhili a ḡo zwi kona.
- f. ṅwana a suka matope o sukela vhabebi vhawe > Zwi amba uri arali ṅwana a khakha kana a ita milandu i fhedza i tshi hweswa vhabebi vhawe.
- g. Muri u vhavhaho u bva tsindeni > ṅwana a tshi ita zwiito hu pfi o dzhiela vhabebi vhawe.

- (h) Ṭahulela tshinanaunga tshi tshi hula tshi u ḷa ṭhoho > Musi muthu o thusiwa a bvelela a tshi vho ḍikonavho a vho shandukela kana u vhaisa vhaḷa vhathu vhe vha mu thusa.
- (i) Ṇemuḍi o ṭuwa Ṇemuḍi o sala > Zwi ambelwa musu muṅe wa muḍi o lovha.

2.3.1 **Mirero i no ṭuṭuwedza na u khuthadza**

- (2)a. Munna ndi ṅdou ha ḷi muri muthihi/muṅwe fhedzi > Zwi ṭuṭuwedza munna u vha na vhafumakadzi vhanzhi.
  - b. Ndi phwambali ya makhulu sokou konḍelela > Zwi amba uri zwithu naho zwi si zwavhuḍi arali zwo itwa nga muthu muhulwane u tea u sokou konḍelela.
  - c. I rema nga luṅwe mbevhana mulindi u ḍo vhuya wa ḍala > Zwithu nga zwiṭuku nga zwiṭuku zwi ḍo vhuya zwa vha zwinzhi kana zwa luga ḷinwe ḍuvha.
  - d. Vhuhadzi ndi ṅama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela > Hu tshi khuthadziwa mufumakadzi uri a konḍelele a dzule vhuhadzi hawe.
  - e. A hu na pfeṅe ḷi no fa ḷi songo gonya luwa > Zwi ṭuṭuwedza muthu uri a fungelele kha mushumo wawe ngauri ḷinwe ḍuvha u ḍo vhuya a bvelela.

2.3.2 **Mirero i no kaidza tshiṭuhu, vhumbulu na zwitshele**

- (3)a. Naho wa i viela bakoni mahunguvhu a ḍo i vhona > Zwi ambelwa muthu ane a khou ita zwithu a tshi ri o dzumbama, pheleledzoni u fhedza o wanala kana zwo ḍivhea.
  - b. Ndi vhomutandangahuwe ri wane makwati > Vhathu vhane vha si takalele zwa vhanwe zwi tshi naka.
  - c. Mbwa ya ḷa inwe a i noni > Muthu a vhulaha muṅwe na ene u ḍo fa.
  - d. Hu livhala mubai mubaiwa ha livhali > Muthu o khakhelaho muṅwe u a hangwa fhedzi we a khakhelwa a nga si zwi hangwe na luthihi.
  - e. Fhondo ḷi si ḷau u ṭhuvha ḷi tshi zhamba > Ndi musu muthu a tshi fara ṅwana wa muṅwe nga ṅdila ya tshiṭuhu kana nga ṅdila ya u sa pfela vhuṭungu.

- f. Nyamutshimbili thi ambiambi ndi goda dzanga nda tshimbila > Izwi zwi ambelwa muthu ane a vha na zwitshele kana zwisolo.
- g. Khumbana hayo vhulaelo ntsa i vhuya nga vhuṭala hayo > Musi muthu a tshi fashwa nga vhumbulu hawe.
- h. Muṭali u ḷa kaṅwe, tsilu ḷi ḷa kanzhi > Zwi ambelwa muthu ane a si lifhe milandu yawe, vhathu vha vhuya vha mu thanyela lune a tshi vho vhuyelela he a pamba u a balelwa nga u thusiwa.
- i. Lugwe lu vhandaladzi lu fhedza marevho lwo ṭanama > Zwi ambelwa muthu ane a ita zwo vhifhaho o dzumbama.
- j. Ndi Vho Mafune nga a fe ndi wane muḍi wawe > Afha hu ambelwa muthu wa vivho na vhumbulu.

2.3.3 **Mirero ine ya vha na vhushaka vhukati ha vhathu**

- (4)a. Kule ndi hu si na wau > Musi u na wa hau a tshi dzula kule u ḍo ḍi vhuya wa hu swika.
- b. Vhana vha munna vha kovhana ṭhoho ya nzie > Ndi musi vhathu vha tshi ṭuṭuwedzana u ṅeana zwithu naho hu si zwinzhi.
- c. Mutshetshete wo beba muṭanzwa > Musi muthu o nyadzeaho kana a songo funzeaho a tshi vha na ṅwana o funzeaho kana o bvelelaho.
- d. Mutsinda ndi khwiṅe shaka ndi bulayo > Musi muthu a tshi thuswa nga muthu a si wa hawe wa hone e hone kana a si na thuso khae.
- e. Khangala mbili a dzi dzuli muina muthihi > Vhathu vho ṭalifhaho vhoṭhe vha nga si kone u dzula fhethu huthihi.
- f. Muḍinḍa ha na biso > Ndi musi muthu a tshi kombetshedzea u ita zwithu zwine vhahulwane vha mu vhudza zwone.
- g. Fhungo ḷi ela fobvu na iwe muṅe wa tsimu ḷi ḍo u elavho > Musi muthu o khakhela muṅwe hu tshi ambiwa, na ene we a mu khakhela u ḍo ambiwavho.

- h. Maudu a khovhe ndi vhana vhayo > Muthu u takala zwithu musi a tshi itelwa zwithu nga vhana vhawe.

2.3.4 **Mirero ine ya holedza na u rovhedza**

- (5)a. Hu naka nthuleni, nkhweseni i a vhavha > Zwi naka hezwi u tshi vhaisa vhañwe, iwe u tshi vhaisiwa a u zwi takaleli.
- b. Tshilamba u vhudzwa, ndi tshililauvhona > Musi muthu a tshi laiwa a sa thetshesesi.
- c. Mulilo wa mbava a u orwi > Wa tshimbila na mbava na iwe u ḡo tswa.
- d. I shavha i sia muinga i yafhi? > Musi muthu o ita mulandu a shavhela kha ḷinwe shango a fhedza a farwa e henengei.
- e. Mmbwa ya ḷa iñwe a i noni > Musi muthu o vhaisa kana u vhulaha muñwe na ene u fhedza zwi sa mu nakeli.
- f. Wa khukhuna luombeni thunda nḡa i a vhoneala > Muthu a tshi ita zwithu o dzumbama a tshi humbula uri a zwi nga vhoneali fhedzi zwa ḡi fhedza zwo ḡivhea.
- g. Tshe wa da iwe tshilavhi na murundo wa phofu u ḡo nwa > Musi muthu o dzhena mafhungo a si awe a vho fhedza o no dzhena khakhathini.
- h. Ganuko a ḷi vhuisi tshaḷo > Zwithu zwa itea zwo itea.
- i. Funguvhu ḷo ri thilaiwi, ḷa fhira muḡi ḷo kovhela > Ndi musi muthu a tshi laiwa a sa pfi a fhedza o dzhena khomboni.
- j. Tshilamba u vhudzwa ndi tshilila u vhona > Muthu a sa thetshesesi u fhedza nga u dzhena khomboni.

2.3.5 **Mirero ine ya nyadza na u ḡihudza**

- (6)a. Ri ḡo tenda nga mbudzi i tshi kunda phele > Ri ḡo tenda ri tshi vhona ḡwana a tshi kunda vhabebi kana vhathu vhahulwane khae.
- b. U tshi dza muro wa muvhuḡa ranga u ya tshilaloni > Zwi ambelwa musi muthu a tshi nyadziwa fhedzi a fhedza nga u ita zwivhuya.

- c. Ri ɔe ndi mbiɔi ro vhona mavhala > Ri ɔo tenda nga u vhona.
- d. Ndi muɔonga kaŋwe ndi thumbu ya bvani > Musi muthu a tshi khou ɔongisa zwithu zwine a zwi nga lengi na u fhela.
- e. Ndi marangaranga khuzwane ŋwana a tshi ɔa ndilo ya khotsi o ima > Musi ŋwana o nyadza vhabebi vhawe.
- f. Nyavhumbwa wa dagaila wa kanda vho u vhumbaho > Musi muthu a tshi vho kolela vhathu vhe vha ita zwavhuɔi kha vhutshilo hawe.
- g. U si nanele mupfufhi u lima fhasi ho mu eɔana > Ndi musu hu tshi khou kaidziwa lunyadzo kha zwine vhathu vha ita.

2.3.6 **Mirero i no elana na zwa mupo**

- (7)a. Shango a ɔi ɔahali hu ɔahala muthu > Zwi ambiwa musu muthu o no dinwa na u homelwa nga zwa shango.
- b. No ruŋwa mvula na vhuya na ɔumbu > Muthu o laedzwa zwithu ene a vho vhuya na zwo fhambanaho.
- c. Tshisima tsha phanɔa tshi vhulaisa vhathu ɔora > Zwe wa fhulufhedziswa zwi vhulahisa muthu mbilu u vhavha.
- d. Muendatshilimo milandu u rera yoɔhe > Muthu o fara lwendo a namba a ita na zwiŋwevho henengei.
- e. Mutshimbili u wana ŋombe, mavhele a wanwa nga nzula > Malamba kana zwithu zwavhuɔisa zwi waniwa nga muthu o no tokomelwa u fhira muthu ane a si dzule fhasi.
- f. Shango a ɔi ambi tshaɔo > Muthu a na zwiphiri a nga si zwi vhudze muŋwe.

2.3.7 **Mirero i no amba nga zwipuka na zwikhokhonono**

- (8)a. A ri dzheni ŋari ri si na mmbwa > U shavha u dzhenelela kha mafhungo ane u si ɔivhe u ri o thoma ngafhi.
- b. U tshi fuwa muthu ranga nga mmbwa > U sa takalela ha muthu vhathu zwi amba u sa ɔo kona u dzula navho.

- c. Ndi mañwe na a khuhu mukegulu a tshi ja gwitha > Muthu a no divhea o talifha vhukuma a tshi fhuriwa nga vhañwe vhañali ngae.
- d. Ndi khakhisa u rwa ndi mbevha ya ludongoni > Mafhungo a tshi vho kanganyisa u si tsha divha uri u do a bva hani.
- e. Li naka li tshi hoha linwe didinngwe; li tshi hohwa li ri: mavhala anga > Musi muthu a tshi vhaisiwa zwi a difha, ene a tshi vho vhaisiwa zwi vho vhavha.
- f. Wa vhona mbulu we “mbu-mbu-mbu, mubvamurahu u ri: mbulu yanga > Musi muthu o wana tshithu tshi no mu takadza a tshi litsha, muñwe a vho tshi dzhia nge a lenga u tshi dzhia.

2.3.8 Mirero i no amba nga zwipiḁa zwa muvhili

- (9)a. Mulomo wa muthu u fhira ngoma u lila > Muthu a nga i sa phungo nga khathihi ya tanganya shango lothe.
- b. Tshilavhi ndi tsho dzhenaho itoni, tsho dzhenaho thumbuni tsho lala > Musi muthu e na ndala a nga ja zwiñwe na zwiñwe na zwi si zwavhuḁi a ri tenda a fura.
- c. Munwe muthihi a u tusi mathuthu > Muthu u a toda muthu wa u mu thusa a nga si kone u ita zwithu a ethe.
- d. Tshe mulomo wa amba ndi tshe mbilu ya ambavho > Muthu a tshi ita tshithu u thoma a humbula.
- e. U divha tshithu ndi mbilu, vhutsila ndi maḁo > Vhañwe vhathu vha kona u ita zwithu zwa zwanḁa nga u tou vhona fhedzi.
- f. Wa ito u sea bofu, munaito u sea Mpofo > Musi muthu a tshi sea vhañwe ngeno ene a na zwihulu.

2.3.9 Mirero i no sumbedza khuliso

- (10)a. Khotsi a muthu ndi Mudzimu wawe > Nwana a tshi hulisa mubebi wawe.
- b. Ipfi ja mufu a li pfukhwi > Zwe mufu a sia o amba zwi tevhedzwa zwo tou ralo.

- c. L̄ĩnoni l̄ihulu a l̄i vhulawi, l̄i na malumbulelo > Muthu a kolela vhathu vhahulwane zwi a mu vhangela phanzi/ khombo.

2.3.10 Mirero i no sumbedza vhudodo

- (11)a. Muṭali u ḷa kaṅwe, tsilu l̄i ḷa kanzhi > Musi muthu a tshi ḍiita o thanyaho ha wani thuso kha vhathu, vha vha vho no mu thanyela.
- b. Funguvhu ḷo ri thilaiwi ḷa fhira muḍi ḷo kovhela > Musi muthu a tshi hana nyeletshedzo a fhedza nga u dzhena khakhathini.
- c. Khumbana hayo vhulaelo ntsa i vhuya nga vhuṭala hayo > Muthu a tshi vho ḍifasha nga mafhungo awe ene muṅe.
- d. U vhona hu rumbula maṭo > Muthu kha pfe a tshi laiwa a si lindele u tou vhona nga maṭo.

2.4 MAIDIOMA

2.4.1 Ṭhalutshedzo ya maidioma

U ya nga vhaṅwali Mafela na Raselekoane (1990:41) maidioma a ṭalutshedzwa sa kuambele kwo dzumbamaho kune vhathu vha ku shumisa. Kuambele ukwo ndi kune kwa kwama vhutshilo ha vhathu na zwine vha tshila nazwo.

Guma (1967:66) u ṭalutshedza maidioma sa kuambele kwa kale kune ṭhalutshedzo ya hone a i koni u sa wana zwinwevho kana u swikelela kha ṅdivho ya maipfi a ambiwaho kha luambo lwonolwo; ngauralo a vha na ṅḍila yao ya u a ṭalutshedza.

Milubi (1996:167) u ṅea ṭhalutshedzo ya maidioma sa maipfi kana kuambele kune kwa vha kwo dzumbamaho ngauri zwine maidioma a amba zwi ṭoḍa ṭhalutshedzo uri zwine a amba zwi kone u pfala zwavhuḍi.

Kgope na Moropa (2001:126) vha ṅea ṭhalutshedzo ya maidioma sa:

A form of expression, construction, etc, peculiar to a language, a percularity of phraseology approved by usage, and often having a meaning other than its grammatical and logical one.

Nevhuṭalu na vhanwe (2015: 63) vha ṭalutshedza maidioma sa Maidioma a ambaho zwithu nga ṅḁila i siho khagala, a bvukulula ṅḁila ine vhathu vhenevho vha vhona ngayo vhutshilo. Zwi ambiwaho nga maidioma arali muthu a si wa lushaka lwonolwo u a kondelwa u pfa zwine fhungo ḁa khou amba zwone. Sa tsumbo:

(12) U longa tombo > zwi vha zwi tshi amba u ka maḁi wa ḁadza tshenetsho tshe wa ka ngatsho. Muthu a sa ḁivhi luambo u ḁo mbo ḁi dzhia tombo a posa maḁini kana tombo ḁa muxwatu wa tshirothodzini.

Oxford University Press Dictionary (2008:573) i ṭalutshedza ḁiidioma sa tshigwada tsha maipfi o thomiwaho a shumiswa hu songo tou swikelelwa kha maipfi o tou ḁiimisaho nga one aṅe.

2.4.2 Tshakha dza maidioma na tsumbo dza maidioma a hone

Maidioma a Tshivenda o khethekanywa a vha na zwipiḁa zwivhili. Hu na maidioma ane a thoma misi yoṭhe nga thangi U- na maidioma a sa dzhiii thangi kana a sa thomi nga thangi U-. Kha khethekanyo dzenedzo hu ḁo konaha u wanala tshakha dza maidioma dzo yaho nga u fhambana.

2.4.2.1 Maidioma na ṭalutshedzo dzao a sa dzhii thangi U-

(13)a. Thavha yo swa > Musi muthu o vheulwa mavhudzi.

b. Ha na ṅḁevhe > Ha pfi.

c. Vhana vha wela tshivhasoni > Hu si na zwiliwa muḁini.

d. Mashudu a phele > U wana tshithu u songo vhuya wa tshi shumela.

e. A dzo ngo vhuya dzoṭhe > U a penga.

f. Mapfura o fhisa ludongo > Zwo tshinyala tshothe.

g. Nngwe yo dzhena musanda > Hu na ṅḁala.

h. Dunzi ḁo fhufha > Musi mulwadze o fhola.

i. Ndi ḁa maladze > A hu na khakhathi

j. Mapfene o tsitsa vhana > Ho takaliwa.

k. Shango ḁo ima nga milenzhe > Hu na khakhathi.

l. Ndi maṭombonyane > Musi vhathu hu kale vho vhone.

m. Zwo bva mikandoni > O dzhiela zwiito zwa mme awe.

n. Tshiṅwe tsho wela tshiṅweni > Musi muthu wa tshifumakadzini e na thumbu.

- o. Phepho yo gonya miri > Hu tshi khou rotholesa vhukuma.

2.4.2.2 Maidioma a no thoma nga thangi U-

Ñevhuṭalu na vhaṅwe (2015:63) vha ṅea tsumbo dza maidioma ane a thoma nga thangi U- sa a tevhelaho:

- (14)a. U konyolela matanda ṅdevheni > U sa pfa.
- b. U dzula nga ṅdevhe > U sa thetshelesa musi muthu a tshi vhudzwa zwithu.
  - c. U bata nzie > U wa ha ṅwana muṭuku.
  - d. U doba dzhasi > U wa ha muthu muhulwane.
  - e. U hoha mphasi > U daha mbanzhe.
  - f. U ṅa matanda > U daha mbanzhe.
  - g. U ṅa nyala > U sinyuwa ha muthu muhulwane.
  - h. U ḡodzwa museṭo maṭoni > U ita muṅwe tshidahela.
  - i. U tsha maṭoni > U fhura muṅwe.
  - j. U bva mulomo > u ambavho.
  - k. U somolana zwa haṅwani > U vhudzana mafhungo.
  - l. U silinga > U lowa.
  - m. U tswa mbilu > U kunga.
  - n. U luma mbilu > U konḡelela.
  - o. U tangiwa nga ḡuvha na mulilo > U vha khakhathini.
  - p. U tota tombo > U kovhela ha ḡuvha.
  - q. U vha wa maḡuvha > U aluwa.
  - r. U isa mbilu muṭanani > U dinalea.
  - s. U bika nga khulu > Hu na lufu.
  - t. U bebelā fhasi > U beba vhana vha tshi lovha.

2.4.2.3 Maidioma a no amba nga dziphukha

- (15)a. U ṅangana na ṅdou i tshi dzwala > U vhona zwithu zwine wa sa athu zwi vhona vhutshiloni hau (U vha khakhathini).
- b. Ndi mashudu a phele > U wana tshithu u songo tshi shumela.
  - c. U bva nga dza mapfeṅe > U ṅuwa nga u tou shavha.
  - d. Phele dzo hwala matswia > Hu si na zwilwiwa.
  - e. U ambara mukumba wa phele > U ḡiita muvhuya ngeno u si muvhuya.

2.4.2.4 Mairioma a ambaho nga mirado ya muvhili

- (16)a. U vha na mbilu > U kona u kondelela zwi vhavhaho.
b. U vha na mbilu > U tama zwiliwa zwa midini.
c. U lisa mbilu > U diniwa.
d. U vhuisa mbilu > U si tsha dinalea.
e. U vha na gunwe > U tswa.
f. U longa tshanda > U dzhenelela kha zwithu.
g. U longa tshanda > U rwa.
h. U luma ndevhe > U vhudza muhwe mafhungo.
i. U takala na zwikunwane > U takala nga maanda.
j. U tangedzwa nga zwanza zwivhili > U farwa zwavhudi.
k. U bva mulomo > U ambavho.
l. U vha na mulenzhe mulapfu > U tshimbilesa.
m. U somolana zwa hanwani > U vhudzana mafhungo.

2.4.3 Mairioma a sumbaho dakalo

- (17)a. Ndi la maladze > Ho takaliwa.
b. Mapfene o tsitsa vhana > Ho takaliwa.
c. U takala na zwikunwe > U takalesa.
d. Lo sina midzi > Ho takaliwa, hu na mulalo.
e. U fhufha vhavhili vha sera > U takala vhukuma.
f. U diludza > U tshina muthu o takala vhukuma.
g. U rudza mbilu > U takala.

2.4.4 Mairioma a u sumba u sinyuwa

- (18)a. U la nyala > U sinyuwa.
b. U la tshinyai > U sinyuwa ha muthu muhulwane.
c. U silingea > U dinalea.
d. U guma fola > U sinyuwa.

2.4.5 Mairioma a sumbedzaho vhushaka

- (19)a. U vha marema na mukhoro > Musi zwiito zwi tshi fana.
- b. Gwagwagwa o țangana na gwagwagwa > Ho țangana vhathu vha zwiito zwo no fana.
  - c. Ho țangana muțu na muțongola > Vhathu vha zwiito zwi fanaho.
  - d. Ndi madele mapfani > Vhathu vhane vha a anđana vhukuma.

2.4.6 Mairioma o no sumbedza vhubva

- (18)a. Ha na ņala > U a bvafha.
- b. Ha na mirado > U a bvafha.
  - c. ņala dzo swa > U a teledza u shuma.
  - d. Mubva ha na nzie, nzie dzi khoroni > Zwi ambelwa muthu wa u bvafha.
  - e. U tambula > U sa vha na tshau.

2.4.7 Mairioma a u sumbedza vhushai

- (19)a. U khwankhwa > U shaya.
- b. U doba mahuyu na nguluvhe > U shengela.
  - c. U ła nnda wa sevha nga gai > U shaya zwijiwa.

2.4.8 Mairioma a no sumbedza țhonifho

- (20)a. U swaswa > U zwifha ha muthu muhulwane.
- b. U ita mashuvho > U losha vhatshini vha tshigombela vho wa nga lurumbu.
  - c. U tota luvhudzi > Musi muthu wa munna a si na muņadzi a tshi kweta țhoho hu u sumbedza țhonifho kha Vhamusanda.
  - d. U vunde a > ņwana a tshi losha hu u sumbedza țhonifho kha vhathu vhahulwane.

2.4.9 Mairioma a no amba nga țhuțhuwedzo

- (21)a. U dzwinga dza khwațha > U ita nga nungo dzoțhe u swika u tshi wana zwine wa țoda.

- b. U finya dza khwaṭha > U ita nga nungo dzoṭhe u swika u tshi wana zwine wa khou zwi ṭoda.
- c. U sa i sa mbilu kule > U konḑelela.
- d. U kanda mupfa u tshi u vhona > U sokou konḑelela.
- e. U vha na tshivhindi > U konḑelela.

2.5 DIRAMA

2.5.1 Ṭhalutshedzo ya ḑirama

Vhaṅwali Scholes, Nancy, Comley, Carl na Klaus (1991:773) vha ṭalutshedza uri ipfi ḑirama ndi ipfi ḑa Tshigerika ḑi no amba “dran” zwine zwa amba u ita. Vhaṅwali avha vha isa phanda nga u ṭalutshedza ḑirama sa ine nga ndila yayo ya shumisa maipfi u itela u bvisa nyito kana zwiitei zwi tshi bva kha mufhindulano u re hone vhukati ha vhatambi vhone vhaṅe u fhira muvhali.

U ya nga vhaṅwali Sengani, Mafela, Raselokoane na Tshamaano (1984:74) vha vhona ṭhodea khulwane dza ḑirama hu puloto, khuḑano, vhaanea na u tambea hayo tshiṭeidzhini zwo ṅwaliwaho zwi tshi tea u kona u tambea tshiṭeidzhini.

2.5.2 Tshakha dza ḑirama

ḑirama dzi na tshakha dzo yaho nga u fhambana. Hu na lushaka lwa zwililo (tragedy) maseo, vhulombo fasi, ḑikhaulambilu- tseisi, ḑirama ya radio, ḑirama ya thelevishini, na ḑirama ya u tou vhaliwa. Ṭhalutshedzo dza ḑirama idzo dzo pfufhifhadzwa nga ndila hei:

2.5.2.1 Lushaka lwa zwililo

Kha lushaka holu, muanewa muhulwane u vha a tshi khou ṭangana na zwo vhifhaho vhukuma, zwi pfiṣaho vhuṭungu na u tsengisa miṭodzi ya muvhali, muthetshesesi kana muṭaleli. Scholes na vhaṅwe (1991:787) vha ḑadzisa izwo nga u amba uri kanzhi ḑitambwa ḑi ḑi fhela nga dzimpfu, zwililo kana u shuluwa ha malofha. ḑitambwa ḑa zwililo ḑo thoma u ṭalutshedziwa nga mufiḑosofa muhulwane wa Mugerika a no pfi Aristotle (384-322) we a dzhiela ṅṅha puloto u ri ndi yone tshipiḑa tshihulwane tsha ḑikhaulambilu.

2.5.2.2 **Vhushaka lwa maseo**

Sengani (1984:81) u sumbedza uri kha lushaka holu, lu ita uri muvhali, muthetshesesi kana mutaleli vha tou fa nga maseo. Hu vha hu na zwivhuya, midai, u sea na u mwemwela huhulu. Musi vhatu vha tshi sea, huwe vha vhuya vha tou bvisa na mitodzi.

2.5.2.3 **Lushaka lwa vhulombo**

Vhanwali Mampwe, Muthige, Dagada na Ndlovu (2012:134) vha talutshedza lushaka holwu lwa dirama lu lune lwa ita uri vhataleli vha pfele vhuṭungu mutambi dendele vha tshi vhona vhuleme vhune a khou ṭangana naho. Vhataleli, u wana vha tshi mu pfela vhuṭungu nga u vhona zwine zwa khou mu zhaka na zwine zwa khou ya u bvelela khae.

2.5.2.4 **Lushaka lwa fasi**

Ndi lushaka lune lwa anzela u senengedza lune lu anza maseo sa lwa maseo (Sengani, 1984:81).

2.5.2.5 **Lushaka lwa likhaulambilutseisi**

U ya nga muṅwali Mampwe (2012:134) lushaka ulwu ndi lune lwa ṭanganya likhaulambilu na tseiso. Kha mathomo a dirama ya lushaka holwu ri wana mutambi dendele a tshi thoma nga u ṭangana na vhuleme vhuhulu, fhedzi mafheloni a dirama yeneyo, ra do kona u vhonaha mutambi dendele a tshi vho diphina nga maanda. Mitodzi ila ye a vha e khayoyi tshi swika hune ya guma, madzuloni a zwililo a vho fhedza e madakaloni.

2.5.2.6 **Dirama ya radio**

Kha dirama ya lushaka holu, vhatu madzuloni a u vhona vhatu vha tou thetshesesa litambwa le la tou nwalwelwa u tamba radioni. Dirama hei i nga kha di lapfa vhukuma sa izwi i tshi kona u dzhia minwedzi ngauri a i koni u tou tambwi duvha lithihi fhedzi hu a di vha na dirama dza radio dzi re pfufhi.

2.5.2.7 **Dirama ya televisheni**

Ili ndi litambwa line ra tou li talela kha televisheni. Zwiwwe zwa zwiwida zwa lo zwi a kona u tambea tshiteidzhini. Dirama iyi i fhambana na ya radio ngauri kha heyi dirama ri ri u pfa ra dovha ra tou vhona.

2.5.2.8 **Dirama ya u vhala**

Holu lushaka lwa dirama ndi lune lu si kone u tambea, dirama iyi i tou vhaliwa vhatu vha tou tshelesa.

2.6 **PULOTO**

2.6.1 **Thalutshedzo ya puloto**

Puloto i thalutshedzwa nga ndila dzo fhambanaho u ya nga vhanwali vho fhambanaho. Pretorious (1987:1) u buletshedza puloto hu u edzisa nyito i khou bvelelaho, hu nzudzanyo ya zwiitei.

Cooper (1967:24) u dzhia puloto i yone mutheo wa ngoho wa dirama. U ya nga hae u kovhekanya puloto ya vha na zwiwida zwiraru zwine zwa vha mathomo, vhukati na magumo.

Dirama dza kale dzo vha dzi na ntha thanu. Ri tshi sedza kudzudzanyelwe kwa puloto ro sedza muwali Freytang (1963) u sumbedza nga phiramidi ine ya sumbedza zwiwida zwiwanu zwo dzulaho nga ndila i tevhelaho: mathomo, kubveledzele kwa mafhungo, mathakhe na thasululo. Thaidzo iyi ya phiramidi ya Freytag ndi ya uri hu vha na milenzhe mivhili ine ya edana fhedziha puloto yavhudi i vha na zwiwida zwiwa zwine zwa vha mathomo/nyendedzathaidzo/mvulatswinga, kubveledzele kwa mafhungo, mathakheni na thasululo.

2.6.2 **Thalutshedzo ya zwiwida zwo vhumbaho puloto**

2.6.2.1 **Mathomele**

Longsworth (1973:49) u buletshedza mathomele nga ndila ya u ri "the term introduction or exposition describes the part of the play that supplies the information needed to understand the action that will unfold". Kha mathomo, ndi kha luwa lwa u thoma hune muwali a ri divhadza mutambi muhulwane na vhanwe vhatambi

vhahulwane na thaidzo dzine vhatambi vha vha nadzo. Ndi hone hune ha thoma khudano. Ri kona u vhona uri thaidzo yo da hani nahone i kwama vhaanewa vhafhio.

2.6.2.2 U bveledza mafhungo

Afha ndi hune puloto ya vha i tshi khou aluwa. Muñwali u ri navhisela mafhungo. Tshipiḁa tshinwe na tshinwe tshine tsha bvelela tshi vha tshi tshi khou ḁaḁisa thaidzo u swika hu tshi swikelelwa kha tsheo i sa dzhie. Thaidzo i endelega u ri swikisa maḁhakheni.

2.6.2.3 Maḁhakhe

Maḁhakheni ndi hone tshiuludzani tsha mafhungo. Khudano dzi fhela heneḁha dzi tshi ralo u vusa khakhathi dzine dza fhedza nga u wedza muñwe wa vhaanewa vhahulwane khomboni. Mafhungo oḁhe e a thoma kha mathomele a do bveledzwa a livha kha maḁhakheni iḁa khudano ye ya vha i hone, ya da ya thathaba heneḁha (Roscoe, 1965:269).

Muñwali Hall (1981:739) u ḁalutshedza maḁhakhe nga ḁila ya uri “climax is that point which the action reaches its culmination, the most critical stage of the development, after which the tension is relaxed and unravelled” .

2.6.2.4 Thasululo

Mafhungo a tshi bva kha maḁhakhe a fhela heneḁha. Khudano dzi a fhela. Vhe vha vha vha tshi vhangisana zwi a fhela. Vhe vha lovha vha a vhulungwa. Vha u lila vha vho seavho. Marble (1972:16) u zwi vhea nga ḁila hei ya uri thasululo i shuma sa tshipiḁa tsha u bvisa vhathetsheshelesi kana vhaḁaleli u bva kha mutsiko we vha vha vhe nawo u vhuya kha ngoho ya kutshilele kwavho.

2.7 THERO

2.7.1 ḁalutshedzo ya thero ya bugu

Hu na ḁalutshedzo dzo fhambanaho nga thero ya bugu. Fhedzi ha thero ri nga ri ndi tshone tshiga tshine tsha ita uri muñwali a ri vhudze mafhungo (Sengani, 1986:3).

U ya nga Mamphwe (2012:50) thero ndi mulaedza muhulwane, pfunzo kana zwine na guda kha bugu yeneyo.

Smuts (1979:35) u netshedza thalutshedzo yawe ya thero sa tshinwe tsha mañwalwa u ya nga zwi re ngomu zwi tshi katela na muhumbulo u re hone kha mushumo wonoyo. Thero i dzhiwa hu muhumbulo kana muhumbulo u dzhiaho tshipiḁa tshihulwane (dominating idea) kha liñwalwa leneḁo, zwa sia hu tshi kona u wanala mulaedza kana mikhwa yone nga kuñwalele kwonokwo. Thero ndi yone yo no ita fhungo la liñwalo leneḁo.

Kha bugu ya ḁirama, thero ndi musi zwi sa tou fareaho (abstract) zwi tshi nga itwa uri zwi vhe zwi fareaho (concrete) nga ḁila ine vhatambi vha zwi bveledza nga nyito na tshifanyiso kha litambwa leneḁo.

Thero ndi yone ine ya dzumbululela matshilele ngaualo thero i tea u vha yo dzudzanyeaho nga ḁila ine ya si shume u takadza vhavhali fhedzi, i tea u nyanyula vhavhali vha dzula vha na dzangalelo u ya ho ya.

2.8 MANWELEDZO A DZIBUGU

2.8.1 *Tshithuḁivha* nga Netshivhuyu

Bugu hei ndi bugu ya litambwa/ḁirama ine ya kwama muanewa muhulwane ane a pfi Tshithuḁivha. Tshithuḁivha ndi ḁwana wa Vho Tshisusu na Vho Phungo. O vha a tshi khou funana na muñwe musidzana we a vha a tshi pfi Sara ḁwana wa Vho Siphuma na Vho Mary vhe vha vha vha tshi dzula Muleḁane. Mafhungo a khou itea Venda hune ra pfa nga mashango a no nga Lufule, Tshaḁowa na Thohoyandou. Tshithuḁivha o ḁo fhulufhedzisana u malana na Sara mufunwa wawe he vhabebi vha tendelana fhedzi mme a Tshithuḁivha ndi vhone vhe vha vha vha si khou ima nazwo. Fhedziha, avha vhavhili vha fhedza vho malana ha Madzhisiḁiraḁa Tshaḁowa nga murahu vha fhedza nga u ita na munyanya ngei Lufule. Nga murahu ha miñwaha mivhili fhedzi avha vhavhili vho malana, ho ḁo thoma u vha na lunyoñonyoñ lwa uri Sara u vhonala a si khou bveledza tshithu. Vho Phungo vho ḁo shela muya Vho Tshisusu vha u shela na makhadzi wawe uri Sara ha khou bveledza tshithu. Mathomoni azwo Tshithuḁivha o vha a tshi ima na mufumakadzi wawe lwe a vhuya a mu isa na ha Dokotela Mapoḁiele uri a mu sedze.

Nga murahu ri vho vhona Tshithuḍivha a tshi vho shandukela mufumakadzi wawe a vho ima na vha hawe kha ḽa u ri Sara ndi muumba. Zwenezwo zwa vho ita uri vha ye u ṭoḍa ṅanga uri i ḍe i farefare hoyu Sara, fhedzi ene a tou dadadza. U hana hawe zwo ita uri hu vuwe khakhathi khulu lwe a fhedza o rwiwa nga Tshithuḍivha nga maanḍa. Sara o fhedza o ṭuwa a ya hayani nga murahu ha u rwiwa uho. Mafhungo aya o ḍo dina vhabebi vha Sara lwe vha kombetshedzea u ṭuwa nae Lufule u ya u pfesesa. Vho Phungo na ṅwana wavho vho vha vha tshi khou ambela thungo. Mafhungo aya o fhedza nga u swikisiwa mulayoni. Duvha ḽa tsengo ndi he Tshithuḍivha a vho bula uri ene ha tsha funa Sara nga uri ha bebi. U sa beba ho ita uri vhathu avha vhavhili vha ṭalane, fhedzi mulandu wa sala na Tshithuḍivha. Sara o wana nḍu i re Ṭhohoyanḍou.

Tshithuḍivha nga murahu ha musu o no ṭala Sara, o ḍo fhedza nga u mala muṅwe musidzana. Na kha onoyo musidzana a ho ngo vha na tsho bvelelaho. Makole a tshi khou ḍi ṭandalukana a tshi ya *Tshithuḍivha* o ḍo ḍisola a vho rumela vhathu u farelwa lufhanga kha vha ha Siphuma. Hezwo ho tou vha u ḍiwedza zwandani zwa Vho Mary vhe vha mu pandela vha mu vhudza uri mafhungo avho o khaukanywa henengei Tshaṅowa. Tshithuḍivha a tshi vhona zwo bala a lingedza u tou vhone na Sara nga tshavhukoma a humbula u tou tevhelela henengei Ṭhohoyanḍou. Musi e ṅḍilani a ṭangana na muthusi wa Sara we a ḍo mu vhudza uri u na Sara fhedzi u tshe o dzhena vhengeleni. Hu si kale a vhona Sara a tshi bva o ambara rokho ya u sumbedza uri u khou lavhelela ṅwana. Tshithuḍivha a lingedza u ḍiambela fhedzi Sara a tou ri na mmbona na ṅḍivha, a ri nahone o dzhaha u khou ya u bikela vha muṭani, khotsi a Tshidaho. Tshithuḍivha o ṭuwa o shona, a ḍisola uri ho vha u sa ḍivha uri a sa bebi ndi ene a si Sara mufumakadzi wawe.

2.8.2 *ḽa ḍa hafha ḽi a kovhela nga Sigogo*

ḽa ḍa hafha ḽi a kovhela na yone ndi bugu ya ḍirama ine muṅwali a ṭoḍa u sumbedza maanḍa ane vhabebi vha vha nao kha u kombetshedza ṅwana u maliwa nga muthu ane a si mu fune na u mu ḍivha a sa mu ḍivhi. Mafhungo a bugu iyi a khou livhana na mutambi muhulwane ane a vha Vhulahani ṅwana wa Vho Masuwanyise na Vho Nyadenga. Fhethuvhupo ndi Venḍa ri pfa nga mashango a no nga Makwarani, Tshinombeloni na Tshivhungululu. Vhulahani u na thaidzo ya u kombetshedzwa u funa muthu ane a sa mu fune na u sa mu ḍivhavho. Zwi ṅaṅisaho thaidzo yawe ya u

toḡa u litshiswa tshikolo hu hone a tsini na u ṅwala mulingo wa mafheleloni a ṅwaha. O vha a kha murole wa vhufumi nga tshifhinga itsho. U khou kombetshedzwa u mala Vho Jona vha mukalaha vhane vha vha thanga nthihi na khotsi awe Vho Masuwanyise. Havha Vho Jona vho vha vhe muthu ane a si dzule na vhasadzi. Vho Jona nga itsho tshifhinga vho vha vho no tūtshelwa nga vhafumakadzi vhavhili vhane vha vha Vho Mudzunga na Vho Sandani vhe vha vha vha tshi dzula Makwarela. Vho Sandani vha tshi tūwa vho sia vhana vhararu vha vhatukana na musidzana muthihi. Vhana avho vhararu havho vhoṭhe vho vha vha tshi fhira Vhulahani nga vhukale.

Khaladzi a Vho Jona vho no pfi Vho Tshinakaho ndi vhone vhe vha vha tshi khou tama Vhulahani a tshi vha musadzi wa khaladzi avho. Vha vho langana na khotsi awe u ri vha mu ambisele Vho Jona sa izwi vho vhuya vhe dziṭhama na Vho Jona. Nangoho vha ha Khavhatondwi vho mbo ḡi rumiwa u ya u ambisa ha Vho Masuwanyise. Vhulahani ene o tou dadadza a ri ḡa ḡa hafha ḡi a kovhela. O landula a tshi ri ha khou maliwa nga mukalaha na hone u khou toḡa u dzhena tshikolo a fhedze e muthu wa phrofesheni. Mukalaha vha tshi pfa a tshi landula, vha vho mu halifhela vha bula uri arali a si khou maliwa u ḡo tea u tūwa muḡini wavho na mme awe. Tshinwe ndi tsha u ri vha ḡo ya tshikoloni u mu thuthisa kha dzibugu dza tshikolo vha ḡo dovha hafhu vha fhisa na zwiambaro zwawe. Mme awe vha tshi vhona zwo ralo vha vho ima na mukalaha ngauri vha tshi shavha u thathwa sa izwi vhone vha si tshe na wa havho vhe tshisiwana.

Mafhungo aya Vhulahani o mu dina lwe a humbula u ya u toḡa thuso kha ṭhohoyatshikolo Vho Tshisaphungo. O ḡo humbela ṭhohoyatshikolo uri vha mu tsireledze ngauri u na maano a u takadza khotsi awe nga u ḡo sokou tenda khole hu u itela uri a thome a ṅwale mulingo pulane ya vhuvhili u ḡo ḡa nayo zwezwo. Hu si kale vha ha Masuwanyise vho ḡo ṭanganedza lumalo lu bvaho kha vha ha Khavhatondwi. Nga tshenetsho tshifhinga ho vha hu na muṭhannga ane a tou vha thanga na Vhulahani we a vha a tshi khou mu funa. Muṭhannga uyo ndi Vhangani. Vhangani o mbo ḡi humbela khonani ya Vhulahani uri a mu ambele nae nga bureki vha ambe. Musi vha khou ralo u amba Vhangani o ḡo kulea nungo a tshi pfa uri Vhulahani o no bviselwa lumalo nahone u khou ya u malwa nga mukalaha. Vhangani a ḡelwa nga muhumbulo wa u tou ṭahisa hoyu Vhulahani. Zwithu hezwi zwi khou dzudzanywa hu na muthu o ruṅwaho ha Vhulahani u sela musidzana. Vhangani o

vha e na muzwala wawe Sara we a do vha ene wa u tuwa na Vhulahani. Vhulahani o oneselwa nga khonani yawe Lungano we a ri Vhulahani u tshe o tuwa o ya u onesa mme awe wa vhukomba sa izwi a tshi khou malwa a sa do tou mangala nwana wawe o malwa. Zwothe ho vha hu mazwifhi Vhulahani o vha o ya ha Vhangani. Vhangani na Vhulahani vho mbo di vuwa vha tshi namela ha vha u livha tshikhuwani. Vhangani o do talutshedza vhabebi vhawe uri thundu ye vha ha Khavhatondwi vha mala ngayo u do i lifha yothe. Ho do rumelwa vhathu ha Vho Masuwanyise u lifha thundu lwe mukalaha vha lila sa nwana. Ho tou thusa uri vho vha vho tuwa na mudinda wa musanda zwo vha zwi tshi do vha zwo vha zwi hulu. Ho mbo divha u balelwa ha Vho Jona nga u malelwa musadzi na u balelwavho ha mukalaha Vho Musuhanyise u kombetshedza nwana u malwa nga muthu a sa mu funi nahone a sa mu divhi.

2.9 THYIORI YA FEMINIZIMU

U ya nga Melanie, Anthony, Zuflo kha <https://www.scribd.com/doc145161638/feminism> vha nea thalutshedzo ya feminizimu nga ndila ya uri ndi thyiori ine ya tikedza u edana ha vhanna na vhafumakadzi siani ja zwa matshilisano, masheleni na kha zwa polotiki. Vha tenda kha uri feminizimu ndi u tenda uri vhanna na vhafumakadzi vha a edana. Vhafeminisiti vha na mitheo kana mihumbulo mitanu (principles) ya zwithu zwine zwa vha zwa ndeme.

- Vha tenda kha u shuma hu u itela u engedza ndinganyelo nga ndila ine vha tou kombetshedza uri hu vhe na tshanduko.
- Vha tenda kha u hudza u kona u dinangela zwithu ha vhathu hu u itela uri vhanna na vhafumakadzi vha kone u nanga zwine vha toda. Sa tsumbo: Arali mufumakadzi a tshi toda u vha makhanikhe a kona u zwi ita hu si na u thivhelwa.
- Muñwe wa mutheo wa feminizimu ndi u fhungudza khethululo nga mbeu, na u simula uri mulayo na maitele ane a fhungudza zwikhala zwa vhafumakadzi siani ja pfunzo na mishumo zwi fheliswe.
- Thyiori ya feminizimu i hanedza khakhathi siani ja zwa vhudzekani.
- Thyiori iyi i thonifha na u ffululedza u vhofoholowa siani ja zwa vhudzekani nga ndila ine ya tendelela vhafumakadzi vha tshi vha na u kona u langa zwa vhudzekani na zwa mbebo yavho.

2.9.1 Tshakha dza feminizimu

2.9.1.1 Feminizimu ya mbofholowo

Holu lushaka lwa feminizimu lu dzhiela n̄tha uri muthu u tea u vha o vhofoholowaho nga n̄dila ine a nga kona u bvedza vhukoni, a kona na u tevhelela zwine ene muṅe zwa mu takadza. Thyiori heyi i vhona u shaea ha ndinganyelo zwi tshi itiswa nga kudzhiele kwa zwithu nga mvelele, zwiko na zwa matshilisano. Kha hei thyiori hu tea uri hu tsireledzwe ndinganyelo kha vhanna na vhafumakadzi nga u shumisa mulayo.

2.9.1.2 Feminizimu ya matshilisano

Thyiori heyi yo thomiwa ho sedzwa mihumbulo ya Karl Marx ane a vhona mulandu maitete a khephithalizimu, ane a dzhia maan̄ḁa manzhi a hweswa vhanna vhane vha vha tshigwada tshiṭuku, ha vhoniwa vhafumakadzi vha vhatu vhane vha nga si kone u shuma, vhafumakadzi vha pfi vha tea u sala hayani ngeno vhanna vho ya mishumoni, ngauralo zwi ita uri hu vhe na u sa eḁana kha vhanna na vhafumakadzi.

2.9.1.3 Feminizimu ya u kokodzela thungo

Vha tendelanaho na thyiori iyi vha vhona u tsikeledzwa ha vhafumakadzi hu hone ho thomaho kha murafho, mvelele na zwa ekonomi. Vha vhona u lingedza u vhofoholola na matshilisano zwi songo eḁana. Zwine zwa vha kha mudzi wa mbilu dzavho, vha vhona vhanna vha si khou tou wana mbuelo fhedzi nga u vhaisa vhafumakadzi, vha vhona vhanna vha vhone vha tambudzaho vhafumakadzi. Vha thyiori heyi vha vhona zwi tshi bva kha kudzhiele kwa zwithu kwa uri munna ndi ene amba dzi fhele muṭani. Vha vhona n̄dila ya khwiṅe ya u fhedza u tsikeledza vhafumakadzi hu u thoma u vhumba lushaka lwa mbeu yo vhofoholowaho. Mbudziso ine vha vha nayo i vha ya uri ndi ngani vhanna vha tshi shuma u ya nga zwe vha sikiswa zwone. Thyiori iyi i vhona hu sa tei u fhambanywa vhatu nga mbeu na mvelele.

2.9.1.4 Feminizimu u ya nga mvelele

U bva kha <http://www.amazoncastle.com/feminist/ecocult.shtm> (2004, April 28) vha ṭalutshedza thyiori iyi i ine ya vhona phambano ya vhuvha vhukati ha vhanna na vhafumakadzi. Zwine vhafumakadzi vha vha nazwo zwo khetheaho khavho zwi tea u pembeleliwa. Vha vhona hu na phambano ya tsiko kha munna na mufumakadzi. Thyiori heyi i vhona vhafumakadzi vhe vhatu vho lugaho lwa mvelele u fhira

vhanna. Hezwi zwa sia zwi tshi dzhia kuhumbulele kwa uri arali vhafumakadzi vha nga vhusa shango li nga lala. Hei thyiori i vhona ri tshi nga kunda khethekanyo nga mbeu nga u fhululedza zwine vhafumakadzi vha vha zwone na tshenzhemo dzavho, hu dovhe hu tendiwe uri ndila dza vhafumakadzi ndi dzonedzone.

2.9.1.5 Ecofeminism

Thyiori heyi i tenda kha uri hu songo dzhiwa munna e ene thoho ya muḽi kana murangaphanda ngauri zwi khombo kha vhana na zwinwe zwithu. Hu tea uri hu vhe na phambano kha kufarelwe kwa mupo, zwipuka, zwiko zwinwevho na kufarelwe kwa muthu wa mufumakadzi. Maitele a u dzhiela nḽha ndi kale o thoma murahu hangei kha minwaha ya zwigidi zwiḽanu (5000). Ho vha ho tea ho sedzwa mbeu ine vhafumakadzi vha vha thikho kha mishumo na zwiimiswa zwa lushaka.

2.9.1.6 Feminizimu u ya nga thundu/ndaka

Heyi thyiori yo thoma nga miḽwaha ya kale (19 century) i tshi ḽoḽa u khwiḽisa mbofholowo ya vhafumakadzi siani ḽa zwa ndaka/thundu. Ndi thyiori ine ya tenda u laḽela mihumbulo kule ya siani ḽa mishumo ya hayani, u bika na miḽwe mishumo i no yelana na zwa mvelele yo sedzaho vhafumakadzi.

2.9.1.7 Feminizimu ya vhukati

Thyiori iyi yo ḽadzwa nga maanda nga vhafumakadzi vhaḽuku/vhaswa vhane vha dzhia uri vhone a vho ngo tambudzwa nga khethululo. Vha tenda uri mihumbulo ya feminizimu a yo ngo shuma tshithu lune ha ḽoḽea dziḽwe tshanduko. Vha vhona zwa feminizimu zwo iteswa na hone zwi khagala. Lugwada holwu lu a tama mihumbulo ya feminizimu fhedzi lu sa ḽoḽi u tou vhidziwa sa vhafeminizimu.

2.9.1.8 Feminizimu ya Amazon

Vha thyiori iyi vha dzhiela nḽha nga maanda kha u eḽana lwa nungo kana u vha na maanda. Vha hanedza na u dzhia vhafumakadzi sa vhathu vha si na nungo kana vhafumakadzi sa vhathu vha sa koniho tshithu. Vha hanedza kuhumbulele kwa u dzhia zwiḽwe zwa zwithu zwi tshi nga koniwa kana u shumiwa nga vhanna fhedzi hu si nga vhafumakadzi zwa nga zwi tou bva tsikoni. Vha dzhia uri vhafumakadzi vhoḽhe vha na nungo, vho khwaḽha u tou fana na vhanna.

2.9.1.9 Vha u dikhethulula

Thyiori iyi ndi ine vhane vha funana nga mbeu nthihi vha vhonala vha tshi vha vha u dikhethulula, vha vhonala vho fhambana na vhañwe vhanna ngavho. Vhunzhi havho vha tshi dikhethulula vha divhona hu liga ja u thoma "first step" kha sia ja nyaluwo fhedzi vha sa divhoni vho dikhetha tshothe.

(<http://www.amazoncastle.com/feminism/ecocult.shtm/>) 2004, April 28.

2.10 MVALATSWINGA

Musi ri tshi sedza mirero na maidioma, ri a kona u zwi vhona ri sa timatimi uri vhuvhili hazwo zwi pfumbisa luambo na u dovha u lu nakisa. Mirero na maidioma eneo, vhuvhili hazwo zwi nanga u nea tshirunzi luambo na uri lu dzike. Vhunzhi ha mirero na maidioma zwo shumiswaho kha dirama idzi mbili, Tshithudivha na La da hafha li a kovhela, ho vha na hunzhi he zwa shumiswa u tsikeledza na u vhaisa vhafumakadzi. Mirero na maidioma aya musu zwo kuvhanganyiwa nga u rali zwi tshi ya kha tshakha na mishumo zwi do thusa u vhulunga u itela lushaka lu daho.

Mudau, Thivhulawi Sarah.
Tsenguluso ya kushumisele
kwa mirero na maidioma kha
vhafumakadzi kha manwala a
Netshivhuyu na Sigogo
240222
496.39765 MUD

NDIMA YA VHURARU

MIRERO YA TSIKELEDZO YA VHAFUMAKADZI

3. MVULATSWINGA

Mirero ya Tshivenda i diphisa na u pfumisa luambo nahone ya dovha ya vha na mishumo yo fhambanaho. Muñwali Mampuru na vhañwe (2007:55) vha ñea mishumo ya mirero sa ine ya shuma u tikedza musi vhathu vho ñangana nga tshavho, zwine zwa nga itea mahayani, mishumoni, dzikhothe na huñwevho. Musi vhathu vha tshi khou amba vha tshi shumisa mirero, muñwe a nga amba na muñwe nga ndila yavhuđi muñwe a amba na muñwe nga ndila i si yavhuđi, zwi tshi bva kha nzulele. Ngauralo, mirero i nga shuma u ñuñuwedza, u nyamisa, u ñea ngeletshedzo na zwinwevho zwinzhi.

Ndimana iyi i do sedza kushumiselwe kwa mirero ya tsikeledzo nga ndila dzo fhambanaho. Tsikeledzo i do sumbedzwa ho sedza u tsikeledza vhafumakadzi siani ña nzeo, mirero i tsikeledzaho siani ña zwipfi, u tambudza siani ña mbebo, u tsikeledza siani ña u ñiambela vhuđipfi hau, u tsikeledzwa lwa u tsitselwa tshirunzi fhasi tshitshavhani.

U ya nga mvelele ya Finish, mirero yo vha i tshi shumiswa yo sedza vhanna sa vhone thikho dza miña, zwine zwa vha maitele a “patriachical” ngauri ho vha mirero ye ya vha i tshi kuvhanganyiwa nga vhanna fhedzi. Mufumakadzi o vha a tshi dzhiwa sa muthu wa u beba vhana muñani, fhedzi. (Grabbam-Haren: 1993:105)

3.1 MIRERO YA U TSIKELEDZA SIANI ñA NZEO

(a) *Vhuhadzi ndi ñama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela*

Milubi (1996:164) u ñalutshedza murero uyu nga ndila ya u ri ndi musi mufumakadzi a tshi konđelega u tambula henefho he a malwa hone.

Ñetshivhuyu (1982:35) u shumisa murero uyu nga ndila ine wa sumbedza u tsikeledza kha vhafumakadzi muñani nga ndila ya u ri naho mufumakadzi a tshi khou vhaiswa hani nga munna na Vhomazwale wawe zwingafhani, u tea u konđelega zwoñhe a sa tei u humbula u ñuwa a ya ha hawe. Khuba (1983:19) u ñea thikhedzo ya murero uyu nga u bula uri vho mazwale vha a konđa vhukuma lune mufumakadzi

e eṭhe a nga si vha kone, zwi a mu kondela u tshila navho ngauralo, mufumakadzi u kombetshedzea u dikwamanya navho. Murero uyu u shumiswa kha u eletshedza vhafumakadzi vhaṭuku u fara Vhomazwale vhavho kana vhatu vha vhuhadzi havho nga zwavhuḍi lune vha nga si vuwe vho mu ṭanutshela.

Netshivhuyu (1982:35) u shumisa murero uyu musi hu na nyambedzano vhukati ha Vho Siphuma na Vho Mary:

Siphuma: Ni songo dzhenwa nga mbiti, u fanela u kondelela samusi e vhuhadzi. Nahone *vhuhadzi a thi ri ndi ṅama ya thole i fhufhumaho ya fhunzhelwa.*

Musi mufumakadzi a tshi khou ralo u tambudzwa, u ya nga mvelele ya Tshivenda zwi dzhiwa munna a sa khakhi. Vha thyhiori ya feminizimu ya mapambuwa (radical feminism) vha hanedzana na hokwu kuhumbulele kwa u dzhia munna e ene amba dzi fhele muṭani. Vho Siphuma vha vhone Sara o fanela u kondelela u vhaiwa hoṭhe hune a khou ṭangana naho sa u rwiwa a huvhadzwa a tshi khou fela u sa beba. Sara u rwiwa nga Tshithuḍivha nga ṅdila i tatisaho, ha ḍi pfi a kondelele. Hezwi zwi tou sumba uri Vho Siphuma sa muthu wa munna vha tshee vho fara maitete a kale a mvelele ane a ṅea munna vhuimo ha u vha ṅṭha kha zwoṭhe lune a dzhia e ene amba dzifhele muṭani. U rwiwa ha Sara hu bveledza khuḍano vhukati ha vhabebi vhawe na vhabebi vha Tshithuḍivha.

Murero uyu u a ṅaṅisa vhanna vhaṅwe u dzulela u tambudza vhafumakadzi vhavho wa dovha wa engedza tshivhalo tsha dzimpfu miṭani nga uri vhunzhi ha vhafumakadzi a vha ṭodi u suma u tambudzwa havho mapholisani, zwithu zwine ndayotewa ya shango ḵa Afrika Tshipembe ya lwa nazwo.

(b) *Tshalo tsha mufumakadzi tshi vhuhadzi hawe*

Ṭhalutshedzo ya murero uyu u amba uri musadzi a lovha u tea u vhulungwa hanengeo vhuhadzi hawe. Zwa sia zwi tshi amba uri arali a nga lovha e henengeo vhuhadzi ha tei u ya u vhulungwa he a bebwa hone. Nga inwe ṅdila u dzhiwa u pfi o bva tshoṭhe a hu na u humela murahu. Khuba (1983:21) u amba uri nga Tshivenda musadzi a nga pandelwa vhuhadzi fhedzi zwo wanala uri ndi muloi. Nga ṅṅa ha vhuloi a hu na tshine munna a nga ṭala mufumakadzi wawe ngatsho. Hezwi zwi itiswa nga uri hu vha hu na tshedele ya lumalo ye munna a bvisa kana kholomo dze a

dzi bvisa lune zwi nga mu kombetshedza u dzi lifha kana u dzi humisela murahu hafhu.

Musi hu sa tendelwi thalano zwi itavho uri hu vhe na ndinganyelo kha vhushaka na kha vhadzulapo. Zwi vha zwi tshi amba uri musadzi u do dzula e vuhadzi naho zwithu zwi tshi khou konḁa hani. Vha feminizimu ya mbofholowo izwi a vha imi nazwo ngauri vha tenda kha uri muthu u tea u vha o vhofholowaho nga ndila ine a nga kona u dibveledzisa. Thoiiori iyi ya mbofholowo i toḁa hu tshi vha na ndinganelo kha vhanna na vhafumakadzi.

(c) ***Khuhu ya phambo a i imbi mutsho***

Murero uyu u amba uri muthu wa mufumakadzi ha tei u thoma zwithu sa mufumakadzi. Nga inwe ndila mufumakadzi ha koni u ambisa muthu wa munna arali a tshi pfa a tshi khou mu takalela uri a vhe munna wawe. Murero uyu u do ri fha thalutshedzo mbili dzo fhambanaho. U ya nga muḁwali Sigogo (1995:2) murero uyu u a hanela mufumakadzi a tshi ambisa munna. U ya nga mvelele ya Tshivenda arali mufumakadzi a nga ambisa muthu wa munna, zwiito izwo zwi dzhiwa hu maḁudzi nahone zwa tou vha muila. Murero uyu wo dovha wa shumiswa nga Mathivha (1984:34) musa a tshi kaidza mufumakadzi uri ha tei u ambisa munna. Hezwi zwi ita uri mufumakadzi a vhe o tsikeledzwaho nga u do kundelwa u vha na mufarisi ane ene u a mu funa.

Muḁwali Sigogo (2002:87) u shumisa murero uyu a tshi khou sumbedza u fhungudzwa kana u sa vha na maanda kha mufumakadzi kana thendelo ya u dzhia tsheo kha mafhungo musa muḁani hu na zwine zwa khou reriwa naho mafhungo ane a khou ambiwa a tshi nga vha a tshi khou kwama onoyo mufumakadzi. Ene sa muthu o ḁaho nga kholomo u tea u sokou fhumula vha ralo u dzhia tsheo kha zwine zwa mu kwama thwii!

Kha nyambedzano yo vhaho hone vhukati ha Vho Nyatshisevhe na Vho Muofhe murero uyu wone u ḁisa inwe thalutshedzo. Kha Sigogo (2002:87) murero uyu u shumiswa nga ndila heyi:

Vho Nyatshisevhe: Sa izwi avha Vho Masuwanyise vho vha vha sa humbuli uri khamusi uyu nwana wavho u do taha a sia mukwasha nduni linwe duvha zwi nga vha sinyusa lune arali ha ya muthu a si na tshirunzi vha nga di mu pandamedza a vhuya a tshi tou nzambula o imisa na dzindevhe. Nne ndo vha ndi khou tou humbela uri hu tou takuwa vhone khaladzi, khamusi ra toda na Vhavana Vho Mafeladangwa ndi khwiwe. Vha zwi vhona hani nandi Vho Muofhe?

Vho Muofhe : Naa itali na kale ya phambo i a imba *mutsho* naa? Nne ndi khou vhona zwo naka.

Iyi i vha khwaṭhisedzo ya uri vhafumakadzi a vha na maanda a u tshea fungo. Feminizimu yo dzudzwanywaho nga vhafumakadzi vha lwelaho zwa ndinganyelo ya mbeu vha toda vhafumakadzi vha tshi dzhiwa vha tshi edana na vhanna.

Kha u tambudzwa lwa nzeo, Vho Muofhe vha vhona zwi si thaidzo musi vhone vha tshi bviswa kha vhathu vhane vha khou ya ha Vho Masuwanyise malugana na u tshiswa ha Vhulahani nga Vhangani.

(d) ***Ndi mukumba thipetwi nda petwa ndi a petuluwa***

Murero uyu u ambelwa kha muthu ane a si pfe muthu, wa swili a dovha a vha muthu a kondisaho vhutshilo kha vhaṅwe. Murero uyu u a disa tsikeledzo kha vhafumakadzi mutani ngauri munna u vha o newa maanda a tsikeledzo lwa mvelo kana u bva tsikoni nga ndila ine lushaka lwa zwi dzhiisa zwone. Munna u dzhiwa e ene thoho ya muḍi lune a kona u ita zwine a funa mutani a sa hanedzwi kana u thivhelwa nga muthu.

Netshivhuyu (1982:34) u bvisela khagala ndila ye murero uyu musi u khou shumisiwa wo livhanywa na Sara uri a songo diita *mukumba thipetwi nda petwa ndi a petuluwa*. Murero uyu u amba uri muthu a songo diita khunzi kana muthu a sa konei zwo fanyiswa na mukumba une arali wo oma a hu na na muthu na muthihi ane a nga u peta.

Netshivhuyu (1982:34) u shumisa murero uyu nga ndila hei:

Tshithudivha: Kha vha mu litshe arali a tshi khou diita mukumba thi petwi ndi do mu petulula nge Tshithudivha. A thi dzuli na munna nga nge.

Mafhungo haya a u ri Sara u khou diita khunzi o vha a si one, o tou ambelwa a si kone u diambela sa izwi hu tshi khou amba munna wawe nahone a tshi vhonala o tou mu halifhela. Mutani ha vhuya ha vha na u vhona muwe e khunzi kana hu na u dihudza, hu mbo di thoma u vha na u vha isana, nahone hu si tsha vha na u difha kha sia la matshilisano. Zwi dovha hafhu zwa disa u tambudzwa muyani.

Ecofeminizimu i ima kha fhungo la uri munna a songo dzhiwa e ene thoho ya mudivhi ngauri zwi vha khombo. Vha Ecofeminizimu vha vhona kufarelwe kwa muthu, zwipuka na muthu zwi tshi tea u fhambana.

(e) ***Khangala mbili a dzi dzuli muina muthihi***

Milubi (1996: 151) u nea thalutshedzo ya murero nga ndila ya uri vhathu vha khani vha nga si vuwe vho pfana na luthihi.

Netshivhuyu (1982:43) u sumbedza tsikeledzo nga uyu murero i tshi vhonala musi Tshithudivha a tshi vhona Sara sa muthu ane a ri a tshi amba nae a somba mutsinga, zwi tshi sumbedza uri u na swili. Mafhungo a hone o vhewa nga hei ndila:

Tshithudivha: (A tshi khou kweta thoho) Ndi uri... ndi uri... ndi, ha nthetshesesi sa munna wawe. Ndi tshi amba nae u sokou somba mutsinga. Zwino *khangala mbili dzi nga si dzule muina muthihi*.

Musi Tshithudivha a sa athu u bula fhungo ilo o do bula uri ene na Sara u vhona vho fhambana. Nga inwe ndila u vhona ene sa munna a sa tei u hanedzwa zwine ene a dzhiisa zwone mafhungo. Ene sa muthu wa munna u vhona a sa tei u fhindulwa zwi si na ndavha uri zwi a tangananedzea naa kana a zwi tangananedzei.

Murero uyu u disa khudano vhukati ha munna na mufumakadzi. Khudano iyi i dovha ya ita uri na matshilisano mutani a si tsha vha avhudi. Hu todea uri muwe a vhe a konaho u pfa muwe kana u tenda u tsela fhasi musi hu tshi khou ambiwa.

(f) ***A i pfi dzwala dzwala Nyañombe hu nga dzwala na dzi songo swikaho***

Thalutshedzo ya murero uyu ndi uri zwithu a zwi tou kombetshedzwa ngauri u kombetshedza zwithu hu a tshinya zwithu. U ya nga Sigogo (2002:39) Vhulahani o vha a khou kombetshedzea uri a tjavhanye u malwa nga Vho Jona. Vhulahani ha khou zwi funa na luthihi zwa u tjavhanya u malwa ngauri u kha di vha tshikoloni kha murole wa vhufumi. Nga lutamo lwawe u toḡa u vha muthu wa phrofesheni.

U kombetshedza honohu hu ita uri hu vhe na khudano vhukati ha Vhulahani na khotsi awe lune a vho humbula na u tou vha farisa mapholisani. Tsumbo ya nyambedzano iyo asiyo:

Vho Masuwanyise: Mm! Ene u khou amba zwone. Nḡe hafhu ndi khou tou ita mutsiko kha hoyu ḡwana. Hafhu ra ri *dzwala dzwala nyañombe i nga i di dzwala na dzi songo swikaho*.

Arali muthu a lilela u kombetshedza zwithu zwi sa tendi, kanzhi zwi fhedza zwi songo tsha tshimbila nga ḡdila ye muthu a vha o zwi humbulisa zwone. Kanzhi ha vha na u kombetshedza hu vha na u tsikeledzana.

(g) ***Tshikwilikwili tshi tula tshinwauḡwau***

Thalutshedzo ya murero uyu ndi ya u ri zwithu zwi no itwa nga mashithe kanzhi zwi fhedza zwi songo tsha tshimbila nga ḡdila ye zwa vha zwi khou vhoniwa kana u itwa ngayo fhela.

Netshivhuyu (1982:9) u sumbedza Vho Phungo mme a Tshithudivha vha tshi khou sasaladza mbingano ya ḡwana wavho Tshithudivha na Sara sa izwi na mathomoni azwo vha songo vhuya vha vuwa vho zwi takalela. U sasaladza uhu vha khou hu ita nga murahu ha musi vho pfa uri Tshithudivha na Sara vha khou ya u ambadzana rinngi ha madzhisiḡirata. Vho Phungo vho ḡo pfala vha tshi khou hofhola vha tshi ri "Axee - atshi! Izwi vho no mbo di malana ha! Izwi *tshikwilikwili a tshi nga tuli tshinwauḡwau?* Khefha ri hone...".

Musi vha tshi ralo, zwi ita uri hu vhe na khudano vhukati ha Vho Phungo na mukalaha wavho vho Tshisusu. Hezwi zwi sumbedza uri na vhafumakadzi vha tshi ya huḡwe vha a dovha vha tsikeledzana nga tshavho. U sasaladzana hohu, hu itwa nga ḡthani ha u vha na mavivho na vhutshivha kha muḡwe. Zwa u vshivhana na

vhutshivha ndi zwiṅwe zwa zwithu zwine vha thyiori ya Makisizimu vha hanedzana nazwo (Milubi, 1996:214).

(h) ***Muri u vhavhaho u bva tsindeni***

Murero uyu u tshi ṭalutshedzwa u amba uri u vhavha kana u sa ḡifha ha muri zwi vha zwo bva kha tsinde. Tsinde hu vha hu tshi ambiwa mubebi ngeno ipfi muri lo livhiswakha vhana. Ngauralo, zwi sia zwi tshi amba vhana vhane vha si vhe na mikhwa yavhuḡi uri vha vha vho zwi dzhia zwi tshi bva kha vhabebi vhavho. Arali mubebi a na zwiito zwine zwi si vhe zwavhuḡi zwine zwa nga u tswa kana vhutshilo vhune ha vha ha tshiṭuhu, ha vhonala uri vhana vha ita zwithu zwenezwo zwi si zwavhuḡi, zwi namba zwa vho dzhiwa nga ṅdila ya uri havho vhana zwine vha ita vho tou zwi dzhia tshoṭhe kha onoyo mubebi.

U vhavha kana u haṭa ha mitshelo ya muri wonoyo zwi dzhiwa uri zwo bva kha tsinde ḡa muri wonoyo. Zwenezwo, zwa vho sia zwi tshi amba uri vhabebi vha namba vha vho hweswa mulandu wa u sa alusa vhana vhenevho nga ṅdila yone kana maitele a takadzaho. U ya nga Netshivhuyu (1982), Sara u bulelwa murero uyu musi a tshi khou seṅwa nga zwiito zwine vha vhuhadzi vha vho thoma u sa zwi pfesesa vha vho amba uri o zwi wana kha vhabebi vhawe.

(i) ***Tshinakaho a tshi yi thambo tshi no ya thambo ndi mutshinyalo***

Murero uyu u amba uri arali zwithu zwi tshi khou takadza kana u ḡifha, a zwi lengi u tshinyala kana u fhela.

Netshivhuyu (1982:1) u sumbedza lufuno lwa Tshithuḡivha na Sara musi lu tshi khou tou fhufhuma zwe zwa ita uri na Sara a zwi vhone uri u khou funiwa vhukuma. Lufuno lwa hone u vhona lu tshi tou vha lwonoluḡa lwe Tshithuḡivha a mu fulufhedzisa lwone.

Sara u vha na mutsiko wa u vhona u nga ṅdila ine Tshithuḡivha a mu funa ngayo a zwi nga ḡo dzula zwo ralo. Sara u vhona u nga zwi ḡo mbo ḡi pfuvha zwa fhelela tshikhalani.

Ene Sara u bula uri ṭali zwithu zwi tshe zwiṅu zwi sa naki zwone, ngeno hu tshi pfi *Tshi nakaho a tshi yi thambo tshi no ya thambo u wone mutshinyalo.*

Murero uyu musu u tshi dzulelwa u ambiwa musu yothe, zwi a fhungudza lufuno lu re hone vhukati ha vhathu vhavhili, muhwe u a dzula a songo tou vhotholowa tshothe, u ambara nyofho musu lufuno lu tshi khou vhone lu tshi khou tshimbila zwavhudi. Huhwe a nga kha di dzula o lindela, musu une muhwe a do mu kuda.

(j) ***Mirero i tsikeledzaho nga ndila ine tshirunzi tsha mufumakadzi tsha vha tsho tsitselwa fhasi***

Mirero ya Igbo ndi ine ya vha yo shumiswaho nga ndila ine muthu wa tshifumakadzini a vha o senwa lwa u tsitselwa fhasi. Mirero iyi yo kuvhanganyiwa u ya nga u fhambana ha mashango a Afrika (U Zoma A Zuonye, 24 June, 2012).

- A woman is like a corn cob, you have no teeth, you hardly eat. (Garbon/Cameroon).
- A woman without a man is a field without seed. (Zaire)
- The husband of a lazy wife, his nights are good, his days bad. (Mali)
- To bear a girl is to bear a problem (Ethiopia/Tigrinya)
- Never marry a woman with bigger feet than your own. (Malawi/Mozambique)
- You can trust your brother, father, mother but never trust your wife. (Bennin)
- Beat your wife regularly, if you do not know why, she will. (West Africa of Arab origin)
- Do not despise a woman you have not undressed (Bemba, Zambia)
- Take a woman for what she is, a sister of the devil (Yoruba, Bennin)
- A woman is like the earth, everyone sits down on her (Zaire)
- A wife is like an old cooking pot, you do not let your friend keep it for you. (Uganda)

Sabbagha na Kritzinger (1980:436) vha nea mirero ya u tsikeledza vhafumakadzi na u vha nyadza. Mirero iyo ndi i tevhelaho:

- A woman's advice is a poor thing, but he is a fool who does not take it.
- Women's counsels oft are cold.
- A woman, a dog (an ass) and a walnut tree, the more you beat (them) the better they do.
- Women are necessary evils.
- Women change as often as wind.
- A woman's work is never done.
- A woman of the world - a woman who has experience of the world.

Musi ri tshi sedza na u saukanya mirero iyo yo bulwaho afho n̄tha, ri a kona u zwi vhona uri mirero iyo i khou sumbedza u nyadza na u tsikeledza tshoṭhe muthu wa tshifumakadzini. Kha vhunzhi ha mashango, vhafumakadzi vha vha vha tshi khou tou dzhiwa sa tshithu tshi sa tshili kana tshi siho shangoni.

Mirero iyo yo bulwaho afho n̄tha i lwa na thyiori ya Makisizimu ngauri thyiori hei i ṭoḁa vhathu vha sa khethululiwi, vha tshi tea u farwa u fana nahone vha tshi eḁana, hu si na muṅwe ane avha wa kilasi ya n̄tha muṅwe a vha wa kilasi ya fhasi.

3.2 MIRERO INE YA TSIKELEDZA SIANI ḽA ZWIPFI

(a) *A si halwo lukunda a lu kokomedzwi lwa kokomedzwa lu a ṭhara*

Ṭhalutshedzo ya murero uyu ndi uri muthu ha tei u tou kombetshedza zwithu ngauri u kombetshedza honoho hu nga ita uri hu vhe na masiandaitwa a si avhuḁi. Murero uyu a wo ngo fhambana na une wa ri 'a i pfi dzwala dzwala Nyaṅombe i nga ḁo dzwala na dzi songo swikaho'.

Netshivhuyu (1982:39) u shumisa murero uyu o u livhisa na khuḁano ye ya vha hone vhukati ha Tshithuḁivha na Sara musi Sara a tshi khou kombetshedziwa uri a tende u ṭoliwa nga maine hu ṭodou vhona uri u khou kundelwa nga mini u sa vha na vhana. Sara o tou dadadza a tshi khou sumbedza uri hu vhuhadzi vhu nga namba ha bala zwaho.

Zwenezwo zwo ḁo ḁisa khuḁano khulu vhukati ha miṭa iyi mivhili, muṭa wa Vho Tshisusu khotsi a Tshithuḁivha na muṭa wa Vho Siphuma vhane vha vha vhabebi vha Sara.

Vho Mary mme a Sara vho ḁo dzhenwa nga mbiti vha vho bula uri vha songo ṭoḁa u vhulahelwa ṅwana wavho ngauri *hu si halwo lukunda a lukokomedzwi lwa kokomedzwa lu a ṭhara*.

Musi hu na u kombetshedza, mubebi a nga vhuya a kombetshedzea u bula murero une wa tikedzana na uyo wa u ri *hu si halwo lukunda a lu kokomedzwi lwa kokomedzwa lu a ṭhara* une wa ri *u beba a si u ka muroho*. Khuba (1983:20) u sumbedza uri u beba a si tshithu tshi leluwaho. U ya nga mvelele ya Tshivenda, ṅwana u tou vha mpho i bvaho ha Mudzimu. U vhona ṅwana a sa tei u vhambedzwa

na muroho une wa vha wa ndeme fhedzi hu tshi khou liwa, n'wana u vha mudzio wa ndeme kha muṭa.

Thyiori ya feminizimu ndi ine ya ffululedza ya tendelela vhafumakadzi vha tshi kona u langa vhudzekani na kha sia la mbebo dzavho.

(b) ***U si vhone mbulu we mbumbumbu, mubva muraru u ri mbulu yanga***

Murero uyu u vha u tshi amba uri arali muthu o tama tshithu kana a tshi khou tshi funa nga mbilu yawe yoṭhe, a songo vhuya a tshi litsha a tshi divhudza uri u do tshi dzhia kana u tshi tevhelela linwe divha ngauri muṅwe a tshi wana ha nga tshi litshi, u do mbo di tshi dzhia na zwenezwo.

Murero uyu wo shumiswa musi Vho Tshinakaho vha tshi khou kukumedza Vhulahani uri a vhuye a pfesese u malwa nga Vho Jona khaladzi avho: “Ni a divha ni do dzulela uri mbu mbu mbu mubvamurahu u do vhuya a ri mbulu yanga” (Sigogo. 2002:8).

Hezwi vha tshi amba nga u ralo zwo vhaisa zwipfi zwa Vhulahani sa izwi havho vho Jona vha hone a songo vhuya a vuwa o vha funa. Vhulahani o vha o sumbedza uri ene u kha di toṭa u dzhena tshikolo nahone u swika a tshi fhedza pfunzo dzawe dza murole wa vhufumi. Zwiṅwe zwi mu dinaho ndi uri Vho Jona ndi mukalaha o no eḍana na khotsi awe.

U tambudzwa uhu hu ita uri ri vhone musadzi e muthu ane a si kone u didzhiela tsheo nga ene muṅe kha zwithu zwine zwa mu kwama. Thyiori ya feminizimu i lwa na kufarelwe hokwu sa izwi thyiori iyi i tshi toṭa munna na mufumakadzi vha tshi tea u farwa u fana.

(c) ***Ndi lumbile lwa Nevondo, ine ya tshewa ya bva mbilana, mbilana ya bva mbilanana***

Mirero uyu u ambiwa musi hu na fhungo li khou ambiwaho, musi hu tshi khou ralo u ambiwa, fhungo le la vha li tshi khou ambiwa, la vho ita uri hu vho vuwa lunani luhulu lu sa takuliwiho, zwi ambiwaho zwi si tsha fhela. Hu tshi vho bvukuluwa na zwiṅwe zwo bva kha fhungo lenelo le la vha hu tshi khou ambiwa nga halo.

Sigogo (2002:19) u shumisa murero uyu musi Vhulahani a tshi khou lila lu khathulaho na mbilu. Izwi zwi khou itea musi ho vha na dzulo le makhadzi wawe Vho Tshiembe a vha vha tshi khou tou mu luvheledza uri ndi khwiṅe a tshi ḡitendela vho Jona zwi fhele, ngauri u hanelela hawe o vhudzwa u pfi zwi ḡo ḡisa khakhathi i sa takulwi afho muḡini. Vhulahani o vha a tshi khou tambudzwa siani la zwipfi zwawe ngauri u vhuya a tou ṡhukhula tshililo tshihulu u sumbedza uri ha zwi ṡoḡi kana ha zwi funi.

Vhulahani sa ṅwana u kombetshedzea u ita zwenezwo zwi khou ambiwaho naho a sa zwi takaleli. Murero uyu wo shumiswa nga hei ṅdila:

Vho Tshiembe: (Vhulahani a tshi khou lila lwa u khathula mbilu). ṅwana wa khaladzi anga, ni songo vhuya na lila, inwi fhumulani. Zwino ṅwana wa khaladzi anga. Nṅe ndi vhona tsha khwiṅe hu u tenda u shavha luambo holwu lune lwa tou vha *lumbile mbila ya Nevonḡo ine ya tshewa ya bva mbilana mbilana ya bva mbilanana*, na inwi a ni pfi hu tshi vho dzheniswa na mme aṅu ngeno hu si na tshe vha tshinya. Inwi tendani zwi fhele.

ṅdila hei ya u tsikeledza ndi ine ya lwa na vha feminizimu ya u kokodzela thungo, ngauri feminizimu ya lushaka holwu, i vhona tsikeledzo ya vhafumakadzi ho thomiwa nga murafho, mvelele na ekonomi. Vho makhadzi sa mufumakadzi wa Muvenda vha ofha u tikedza Vhulahani ngauri nga maitete a Tshivenda a vha tei u hanedza zwine zwa vha zwo ambiwa kana tsheo yo dzhiwaho nga muthu wa munna.

(d) ***Mulila solo u lila jawe***

Uyu murero u amba uri arali muthu a na tshithu tshine a khou tshi ṡoḡa, ha tsha vhuya a sedza vhaṅwe vhathu, u vha o sedza ene muṅe tenda tshine a khou tshi ṡoḡa a fhedza o tshi wana.

Sigogo (2002:13) u shumisa murero uyu o u livhanya na Vho Tshinakaho vha tshi khou amba na Vho Masuwanyise musi vha tshi kukumedzela uri Vhulahani a ṡavhanye a maliwe nga Vho Jona khaladzi avho.

Vho Tshinakaho vha lilela uri khaladzi avho a wane mufumakadzi, vha si tsha sedza uri vhañwe vhafumakadzi vhone vho vha vho ṭuwiswa nga mini. Nahone a vha sedzi uri Vhulahani u tou vha ñwana ane a fhirwa na nga vhana vha vhenevho khaladzi avho. Vho zwi bula nga ñdila hei:

Vho Tshinakaho: Aa! (Vha khou losha) Zwine vha khou amba zwi khou pfala, riñe-vho sa *mulila solo ane a lila laawe*, ri khou ði dovha ra ombedzela uri arali vho vha vha tshi nga ri ṭavhanyela sa izwi ri tshi khou tou ṭuwa mbilu dzashu ro dzi fara nga zwanḍa.

Musi zwi tshi ralo, zwo vho ðo ðisa khuḍano vhukati ha Vhulahani na vhabebi vhawe sa izwi ene o vha o sedza fhedzi kha u phasa pfunzo dzawe.

3.3 U TAMBUDZWA SIANI LA MBEBO

a) U beba a si u ka muroho

Murero uyu u ambiwa kanzhi mufumakadzi a tshi khou vhona ñwana wawe a tshi khou pfiwa vhuṭungu. Kana ñwana wawe a tshi farwa nga ñdila ya tshiṭuhu.

Khuba (1983:20) u buletshedza uri kha lushaka lwa Vhavenda, ñwana u dzhiwa a tshi tou vha mpho i bvaho Mudzimuni lune u beba zwi songo vhuya zwa vhambedzwa kana u fanyiswa na musu muthu a tshi khou ka muroho, ngauri u beba hu a vhavha.

Kha Netshivhuyu (1982:36) musu Vho Mary vha tshi vhona ñwana wavho Sara o rwiwa a huvhadzwa vhukuma nga Tshithuḍivha, Vho Mary vho bula maipfi ane a sumbedza uri mufumakadzi ha koni u kondelela u vhona mbebo yawe i tshi shengedzwa. Vho fhedza nga u amba hezwi:

Vho Mary: Vha kha ði ri matshelo? Takuwani ri ṭuwe! A thi vhulahelwi ñwana sa o malwaho nga lwa ñdou. Takuwani ri ṭuwe.

Vho Mary sa muthu vho bebaho vha a pfa vhuṭungu zwa dovha zwa vha vhaisa. Kha sia la mvelele zwi dzhiwa nga ñdila ya uri muthu wa mufumakadzi ha tei u amba tshithu naho zwithu zwi tshi khou khakhea kana a tshi khou vhaiswa. Ene u tea u sokou ṭanzwa maṭo a lavhelesa.

(b) ***Mutshetshete wo beba muṭanzwa***

Murero uyu u ṭalutshedzea nga ṅdila ya uri muthu o nyadzeaho a tshi fhedza a tshi vha na ṅwana o bvelelaho vhutshiloni. Netshivhuyu (1982:9) o shumisa murero uyu musi Vho Phungo na Vho Tshisusu vhane vha vhone vhe vhatu vho nyadzeaho kha shango hu tshi swika hune ṅwana wavho a vho kona u vha na munyanya wavhuḍi. Zwo vhewa nga ṅdila hei:

Vho Tshisusu: (Vha tshi dzula fhasi) U murahu na musadzi wawe. Hone rinngi ya hone hai, o mu ambadza yoneyone ṅwananga. Itali ***mutshetshete u tshi di beba muṭanzwa.***

Murero uyu u kaidza lunyadzo nga ṅdila ine vhatu vha khethutula vhatu ngayo, hune vha vhona u nga hu na vhatu vho fanelwaho nga zwithu zwavhuḍi kana zwa ṅṅha.

U ya nga ha Milubi (1996:212) u ṭalutshedza thyiori ya Makisizimu sa ine ya lwa na zwa u khethekanya vhatu nga dzikilasi. Vhatu vha khethekanywa vha bva zwipiḍa zwa vhatu vha kilasi ya ṅṅha, kilasi ya vhukati na kilasi ya fhasi, lune murero uyu u tshi ambiwa zwi vha zwi tshi vho ri vhudza uri hu na vhatu vha ṅṅha vho tou fanelwaho nga zwavhuḍi ngeno hu na vhatu vha fhasi vhane vha swikelela zwithu zwavhuḍi zwi dzhiwa u nga a zwo ngo vha fanela.

(c) ***Fuyu liṭswuku a li kundwi tshivhungu***

Murero uyu u ambelwa muthu ane vala laṅwe la vha liṭswuku, zwino vhunzhi ha vhatu vha dzhia u nga muthu o tswuka ndi hone a tshi pfi o naka. Zwino murero uyu u sasaladza muthu mutswuku uri naho o tswuka, u ḍo ḍi vha e na zwiṅwevho zwi si zwavhuḍi khae.

Netshivhuyu (1982:20) u shumisa murero uyu a tshi khou livhanya na Sara musi mazwale wawe Vho Phungo vha tshi khou mu goḍa uri o sokou tswuka. Vho Phungo vha zwi dzhia nga ṅdila ya uri ṅwana wavho Tshithuḍivha u ḍo vha o tou fhuriwa nga u vhona u tswuka a tshi ri ndi lunako. Nahone vha vhona Sara a songo fanela ṅwana wavho. Murero uyu wo shumiswa nga ṅdila hei:

Vho Phungo: Zwino vha ri ri litshe u amba u tshi ḡiita mukhuwa ngeno u na samba zwau? Ndi mafhungo a Tshithuḡivha haya a u sokou kokodza nga u vhona u tswuka. Kana u tou sa ḡivha, na dzina ḡi lawe, u ri *fuyu ḡitswuku a ḡi kundwi tshivhungu?*

Musi murero uyu u tshi ambiwa, mubebi ha farei zwavhuḡi nahone huḡwe murero uyu u tshi ambiwa u ya vha u tshi ambelwa uri muthu onoyo o sokou tswuka, ngeno hu na zwiḡwe zwo vhiḡhaho zwine a ita. Murero uyu u na vhushaka na murero u no ri *Nyamuvhuya ha shai thando a sa vha mbava ndi muloi.*

Nga mvelele ya Tshivenda muloi hu humbulelwa u vha mufumakadzi, ngauralo zwa sia mufumakadzi a tshi vha a si khou farea zwavhuḡi. Musi ro sedza zwine thyiori ya makisizimu ya amba zwone, ri vhona i tshi lwa na vivho na vhutshivha (Milubi, 1987:214).

3.4 U TSIKELEDZWA SIANI ḡA U AMBA VHUPFIWA HAU

(a) *Mueni dzwinga dzau, u litshe vhaḡe vha miḡi dzi khorome zwadzo*

Murero uyu u amba uri muthu arali a sa dzuli muḡini wonoyo kha fhumule a si sokou wela mafhungo a vhaḡe vha haya a sa a ḡivhi. Murero uyu u shuma u kaḡudza muthu ane a fhindula mafhungo ane a si mu kwame, musi hezwi a tshi khou dzhenelela u namba a vhudzwa murero uyo na zwenezwo.

Netshuvhuyu (1982:260 u shumisa murero muso Vho Phungo mme a Tshithuḡivha vha tshi vhudza Vho Palu vhe vha vha vhe muthusi wa ḡuni ya Tshithuḡivha na Sara. Vho vha vha tshi khou imelela Sara hu tshi pfi a nga vha a tshi khou lenga u vhuya hayani ngauri a hu na tshine a ḡo vha a tshi khou gidimela tshone hayani. Vho Palu vho vha vha tshi khou mu ambela uri u ḡo vha a tshi khou lengiswa nga zwinamelo. Vho Phungo vho amba nga hei ḡiila:

Ee! Vha vhuye vha tshi mu fhulululela zwoḡhe ndi reḡwe nga mbaḡo vha kone u sala vha tshi wana mushumo. Vha songo ḡiita maḡilonge. Nahone u *mueni dzwinga tsinga dzau u litshe dza vhaḡe dzi khorome zwadzo.*

Murero uyu u sumbedza tsikeledzo siani ja u amba mihumbulo yau. Vha thyiori ya feminizimu ya mbofholowo vha vhona hu na u shaea ha ndinganyelo zwi tshi itiswa nga kudzielwe kwa zwithu nga mvelele, zwiko na matshiliso. Vho Palu sa mushumi vha na ndugelo ya u ambela Sara sa izwi vha tshi twesa hone, lune vha vha vha tshi mu divha khwine u fhira vhatu vha sa dzuli nae tshifhinga tshothe. Vho kombetshedzea u dzhenelela nga u pfa a tshi khou ambelwa zwi si zwone.

(b) ***Munna ndi ndou ha ji muri muthihi***

Murero uyu u ambelwa musi munna a tshi toda u mala vhafumakadzi vhanzhi (Milubi, 1987:153).

Fhedziha Netshuvhuyu (1982:31) u shumisa murero uyu musi Tshithudivha a tshi khou tambudzwa nga khudano ya nga ngomu. Tshithudivha u na thaidzo ya u vhudza Sara u ya nangani ha Mapotiele uri a ye u sedzwa nga ha u sa beba hawe. Tshithudivha u bula uri vha do tea u sokou lingedza huwe na hunwe ngauri muthu ndi ndou ha ji muri muthihi.

Sara u balelwa u landula muhumbulo hoyu ngauri ha na maanda sa muthu wa mufumakadzi. Sara o vhudzwa u pfi u do pfi o malelwani ngauri hana na kukope zwakwo.

Afha ri kona u vhona tsikeledzo ngauri ndi mufumakadzi. Samufumakadzi u kombetshedzwa u ya nangani naho a sa funi. U vhudzwa u pfi u tea u ita zwothe zwo no ambiwa nga munna wawe.

Murero uyu u dovha wa nea munna ndugelo ya u mala a sa fhedzi ngauri u munna. Munna u dzhiwa sa ndou ine ya ja miri yotheyothe. Ri wana Tshithudivha a tshi fhedza nga u toda muwe musidzana a mu dzhia sa mufumakadzi wawe. Muhumbulo u wa uri thanwe kha onoyo u do mu bebela nwana. Haya maitete o raloho a lwa na feminizimu ya u kokodzela thungo. Thyiori iyi a i tendeleli u tambudzwa ha vhafumakadzi nga vhanna, thyiori hei i vhona zwi khwine u thoma lushaka lwa mbeu yo vhofoholowaho.

3.5 U TSIKELEDZWA LWA U TSITSELWA FHASI KHA TSHITSHAVHA

(a) *A lu khwaṭhi fhedzi luṅundu lu khwaṭha lu na thanda ngomu*

Milubi (1987:158) u nea ṭhalutshedzo ya murero uyu nga ṅdila ya uri muthu a nga si kone u ita tshithu e eṭhe, u ḡi funa u vha a na mueletshedzi. Murero uyu u dovha wa ṭalutshedzwa nga ṅdila ya u amba uri a hu na tshithu tshine muthu muṭuku a nga tshi ita hu si na u thusiwa kana tsutsumedzo nga muthu muhulwane.

U ya nga Ntshivhuyu (1982:39) murero uyu wo shumiswa nga Sara a tshi vho pfa u pfi Tshithuḡivha o no vha na muṅwe musadzi nga murahu ha musu Sara o rweswa nga Tshithuḡivha nga hone u sa beba hawe. Hezwi zwa u rwiwa hawe zwi a mu dzhenisela maṭo na u dovha zwa tsitsa tshirunzi tshawe kha tshitshavha. Zwi mu tsitsela tshirunzi sa izwi vho tou malana masiari nga munyanya muṅwe na muṅwe a tshi khou zwi vhona.

Sara o bula murero uyu a tshi ri “Vhaṅe vha miḡi a vha vha vhoni naa? Ndi khou ya hayani ndi ḡo ḡi ṭuwa zwanga. (U a bva a tshimbila a tshi amba) Ha, ngoho *a lu khwaṭhi fhedzi luṅundu lu khwaṭha lu na thanda ngomu*. Khezwo ndi khou tou vhona nga anga maṭo. Nangoho zwi tou sumba uri Tshithuḡivha nṅe ha tsha ṅṭoda vhunga khezwi u pandelwa hanga mulovha o lala o dzhenisa musidzana”. Tshithuḡivha o vha o kukumedzwa nga mme awe.

U tambudza mufumakadzi nga ṅdila hei zwi vha zwithu zwine vha thyiori ya feminizimu ya matshilisano vha si ime nazwo, ngauri thyiori hei i vhona mulandu maitele a khephithalizimu ane a dzhia maanḡa manzhi a tshi hweswa vhanna hu uri vhanna vha tshi tou vha tshigwada tshiṭuku kha vhafumakadzi.

(b) *Fhungo muela fobvu na iwe muṅe wa tsimu ḡi ḡo u elavho*

ṭhalutshedzo ya uyu murero ndi ya uri arali muthu a ita tshithu tsho vhihaho a tshi itela muṅwe, musu hu tshi ambiwa nga hazwo, na ḡawe dzina a ḡi nga sali hu ambiwaho mafhungo eneo.

Sigogo (2002:24) u shumisa murero uyu wo livhanywa na Vhulahani musu a tshi vhona zwi si nga si vhe zwavhuḡi arali a farisa khotsi awe malugana na u mu tambudza muhumbuloni vha tshi kombetshedza uri a maliwe nga muthu wa mukalaha ane a si mu fune. Vhulahani u vhona zwi tshi ḡo shonisa vhoṭhe, u vhona

zwi tshi do vha dzhenisela maoto hayani na kha shango. Vhulahani u amba hezwi musi e ofisini ya thohoyatshikolo:

“Nne ndi do dovha hafhu nda hambula u ri hafhu *fhungo muela fobvu na iwe mune wa tsimu li do u elavho*. O hambula uri arali a farisa khotsi awe, na ene phungo i do di dovha ya di muela-vho. Zwa do vha zwi tshi sia madzina avho vhothe a tshi do vha o tshinyala kha lushaka na kha shango.

3.6 MIRERO YA U TUTUWEDZA NA U MAANDAFHADZA VHAFUMAKADZI

Naho hu na mirero ine ya tsikeledza na u nyadza vhafumakadzi, hu di vha na mirero ine ya vha tutuwedza na u vha khwathisa kha nyimele dzine vha tangana nadzo. Zwenezwo zwi ita uri vha konevho u dzhiwa na u sedzwa sa vhatu kha lushakavho. Afha fhasi hu tevhela mirero ine ya tutuwedza vhafumakadzi hothe hune vha nga diwana vhe hone.

(a) *Tshivhuya tsha mmbwa ndi tshini, na musi na i fha munamba ya bva i la*

zwinwe

Khuba (1985:40) u sumbedza uri naho mufumakadzi a lingedza u itela munna wawe zwithu zwavhudi nga ndila dzothe, munna hoyo u do di bva a ya nda u toda vhanwe vhafumakadzi nangwe a khou toniwa nga ndila dzothe. Murero uyu u sia u tshi khwathisa vhafumakadzi u di isa phanda na u tonda vhanna vhavho.

(b) *Mutshimbili u wana nombe mavhele a wanwa nga nzula*

Murero uyu u ya nga ha Milubi (1996:157) u nea thalutshedzo ya uri malamba a wela zwandani zwa o tokomelwaho kha zwine a ita u fhira ane a tolou thamukana na shango. Murero uyu u a kona u khwathisa mufumakadzi u dirindidza ngauri a kondolele a dzule henefho hune a vha hone a si tavhanye u tovhowa kha nzulele yawe ine a vha khayi. Mufumakadzi u dikhwathisa nga uri linwe divha zwi do vhuya zwa ita musi o ralo u dzula kha wonoyo muta hune zwa vhone zwi tshi khou kona.

(c) *A hu na pfele li no fa li songo gonya luwa*

Uyu ndi murero wa thuthuwedzo vhukuma. Milubi (1996:157) u thalutshedza nga ndila ya uri naho muthu a tshi khou kondelwa nga vhutshilo nga maanda, zwiukutuku u do zwi wana. Thalutshedzo iyi i a tutuwedza mufumakadzi uri naho a

kha nzulele i si yavhuḍi, hu nga vha zwi kha sia la mbebo, nzeo, kana u shaya mushumo, mufumakadzi u a kona u lwa a tshi ya phanḁa a tshi ḁitika ngauri linwe ḁuvha zwi ḁo vhuya zwa luga.

(d) ***Wa kokodza luranga na mafhuri a a tevhela***

Murero uyu u amba uri arali muthu a dzhia kana u mala mufumakadzi o no vha na vha vhawe, vha tshi dzhia mme na vhana vhawe vha a tevhela afho he a malwa hone (Milubi, 1996:159). Murero uyu u itela mufumakadzi dakalo musi a tshi tḁanganedzwa vhuhadzi na vhana avho. Mufumakadzi u vha na mbilu yo rulaho ngauri vhana vhawe vha ḁo vha vho tḁanganedzwa afho he a malwa hone. Kuitele ukwu ndi kune na mvelele ya Vhavenda ya ku tendelela.

(e) ***U swa ha mbilu ndi u rula hayo***

Milubi (1996:156) u nea tḁhalutshedzo ya murero uyu nga ndila ine wa amba uri zwi no dina vhutshiloni zwi fhedza zwi tshi siela ndila zwivhuya zwine zwa fhedza zwi tshi rothodza mbilu. Murero uyu u sia u tshi tḁutḁuwedza mufumakadzi uri a konḁelele zwi vhavhaho ngauri linwe ḁuvha mbilu i ḁo rula a vhuya a ḁiwana e kha madakalo na mifhululu sa vhanwevho.

(f) ***U kona gumba ndi u mila u tḁafuna li a silinga***

Murero uyu u sumbedza uri zwithu zwinzhi zwi koniwa nga u konḁelela (Milubi, 1996:152). Uyu ndi murero une wa tḁutḁuwedza muthu u konḁelela na u sokou sedza zwithu wo ḁifhumulela. Musi muthu a tshi khou ralo u sedza, u zwi sedza nga ndila ya u nga a hu na zwi dinaho ngeno zwi hone, huḁwe na u vhone zwi tshi khou tou vhone. Muthu a tshi khou tenda u tshila sa o populaho ngeno a tshi khou vhone zwi khou bvelelaho. Murero uyu u tḁutḁuwedza mufumakadzi u sokou tḁanzwa maḁo a vhone.

(g) ***Tsha kule tshi wanwa nga muhovhi***

Murero uyu u amba uri zwivhuya zwi wanwa nga muthu ane a konḁelela (Milubi, 1996:153). Murero uyu u a maandafhadza na u tḁutḁuwedza mufumakadzi kha u lwisa u ya u wana zwoḁthe zwine a khou tama u zwi swikela.

(h) ***A zwi vhulahi khwaṭhi, khwaṭhi ya fa yo silinga***

Khuba (1985:40) u ṭalutshedza murero uyu nga ndila ya uri munna o malaho a lovha, hu na zwiṅwe zwe ene muṅe a ita zwe zwa mu swikisa lufuni. Murero uyu u sia u tshi rindidza mufumakadzi uri munna wa mutshimbili u vhulawa nga mitshimbili ya ene muṅe. Murero uyu u ita uri mufumakadzi a vhofoholowe kha samba ḽa uri ndi ene o vhulayaho munna wawe.

(i) ***Ndi pfarela u lila ndi thonga ya musudzungwane***

Milubi (1996:164) u sumbedza murero uyu wo livhiswa kha mufumakadzi we a vha o maliwa muṭani wa vhashai/vhathu vha si na zwavho, mufumakadzi uyo u swika na hune a ḽisedzela fhasi samusi o malwa fhethu hu si na tshithu. Mufumakadzi uyo u vha a tshi ḽivhudza uri o tou malelwavho dzina uri na ene u na munna. Murero uyu u ṭuṭuwedza u ṭanganedza zwenezwo zwe muthu a ṭangana nazwo.

(j) ***Nwana mutshenzhela nanga u ṭanganya nanga ndi hawe***

Ṭhalutshedzo ya uyu murero u ya nga Milubi (1996:157) ndi ya uri muthu ane a tangwa nga zwi konḽaho u dzulela u lwa na zwi mu konḽelaho hu u itela uri vhutshilo vhu vhuye vhu takadze sa ha vhaṅwevho. Murero uyu u khwaṭhisa vhafumakadzi u konḽelela na u fulufhela uri zwavhuḽi zwi khou ḽa zwi ndilani.

(k) ***Nama khombetshedzwa i afhula khali***

U ya nga Milubi (1996:164) muthu ha tei u kombetshedziwa u ita zwithu zwine a sa zwi fune.

Murero uyu u a kona khwaṭhisa mufumakadzi u gudavho u ḽiambela kha nyimele ine zwithu zwa khou tou mu kombetshedza nangwe a sa zwi takaleli.

(l) ***I rema nga luṅwe mbevhana mulindi wa vhuya wa ḽala***

Milubi (1996:151) u ṭalutshedza murero uyu nga ndila ine wa amba uri zwithu zwi a thoma nga zwiṭuku nga ndila i nyadziseaho zwa vhuya zwa ḽa zwa vha zwiḽulwane. Murero uyu u tou vha murero wa ṭhuṭhuwedzo une wa ita uri muthu a si nyabwe na u fhela mbilu. Mufumakadzi u a kona u lindela a tshi khou ḽirindidza nga uri zwi ḽo vhuya zwa luga ḽinwe ḽuvha.

(m) ***Mukapi wa tshisima a si munwi watsho***

Milubi (1996:156) u tšalutshedza murero uyu nga ndila ya uri ane a ita tshithu kanzhi a si ene ane a diphina ngatsho. Murero uyu u tšutšwedza mufumakadzi musi a tshi khou vhona ndila ine a vho farwa ngayo vhuhadzi, zwi hulusa nga Vhomazwale kana munna wawe, arali hu na zwithu zwavhuđi zwo shandukaho muđani nga nthani ha u da hawe, vhatu vha tshi vho ita u nga a hu na zwe a ita.

(n) ***Mubikelaphondi, tsevhi ya lala na ndala***

Uyu murero u ambiwa musi muthu a tshi vho hangwa u livhuwa o mu bvisaho khomboni, a vho dšisendeka kha vhe vha vha vha tshi tšoda u mu dzhenisa khomboni. Hoyu murero na wone u wela kha miñwe ya mirero ine ya tšutšwedza na u tšalifhisa mufumakadzi musi a tshi vho vhona vhatu vha tshi vho hangwa zwavhuđi zwe a thusa ngazwo kha u fhatša muđi wonoyo.

(o) ***Hu laiwaho vhazwale ndi hune tsiwana ya laiwa hone***

Murero uyu u amba uri a si naho tshawe a nga dš dobadoba henefho hune vhađivhalea vha doba hone (Milubi, 1996:151). Uyu murero u a tika wa dovha wa fha maanđa mufumakadzi u lwa a tshi ya phanđa kha zwine a khou tšoda u zwi swikelela a tshi fhulufhela uri hu nga vha na u zwi wana.

3.7 MAGUMO

Mirero ndi kuambeke kwo dzumbamaho kune muthu ane a kona u ku shumisa u vha muthu ane a tou vha na vhutsila ha luambo vhukuma. Mirero yo shumiswaho kha ndimana iyi yo khethekanywa u ya nga thero dzo fhambanaho. Mirero iyo ndi i tevhelaho na thero dza hone.

Thero	Murero
1. Mirero ya u tsikeledza mutani	*Vhuhadzi ndi nama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela.
	*Tshalo tsha mufumakadzi ndi vhuhadzi hawe.
	*Khuhu ya phambo a i imbi mutsho.
	*Ndi mukumba thi petwi nda petwa ndi a petuluwa.
	*Khangala mbili a dzi dzuli muina muthihi.
	*A i pfi dzwala-dzwala Nyañombe hu nga do dzwala na dzi songo swikaho.
	Tshikwilikwili tshi tula tshinwauñwau.
	*Muri u vhavhaho u bva tsindeni.
	*Tshinakaho a tshi yi thambo, tshi no ya thambo ndi mutshinyalo.
2. Mirero ya u tsikeledza siani ja zwipfi	*A si halwo lukunda a lu kokomedzwi lwa kokomedzwa lu a thara.
	*U si vhone mbulu we mbumbumbu, mubvamurahu u mbulu yanga.
	*Ndi lumbile lwa Nevondo ine u tshewa ya bva mbilana, mbilana ya bva mbilanana.
	*Mulila solo u lila lawe.
3. U tambudzwa siani ja mbebo	* U beba a si u ka muroho.
	*Mutshetshete wo beba mutanzwa.
	*Fuyu litwuku a li kundwi tshivhungu.
	*Nyamuvhuya ha shai thando a sa vha mbava ndi muloi.
4. U tambudziwa siani ja vhupfiwa hau	*Mueni dzwinga dzau, u litshe vhañe vha miñi dzi khorome zwadzo.
	*Muthu ndi ndou ha li muri muthihi/muñwe fhedzi.
5. U tsikeledzwa lwa u tsitselwa fhasi kha tshitshavha	* A lu kwhañhi fhedzi luñundu, lu kwhañha lu na thanda ngomu. *Fhungo muelafobvu na iwe muñe wa tsimu li do u elavho.

Mirero ndi yone i kutelaho tshenzhemo ya vhuṭali ha vhalala naho vha songo dzhena tshikolo. Vhalala vha a kona u ḡivha zwinzhi na u pfesesa vhutshilo, kutshilele kwa fhethu hune vha ḡiwana vhe hone. Ngauralo mirero ri tea u i vhulunga u itela lushaka lwa matshelo lu ḡaho.

NDIMA YA VHUNA

MAIDIOMA A TSIKELEDZO YA VHAFUMAKADZI

4.1 MVULATSWINGA

Maidioma a shuma u nakisa luambo nahone a tshi amba nga ndila yo dzumbamaho. Muthu ane a vha mutsinda kha lushaka lwonolwo a nga kondelwa u pfesesa zwine liambeke ilo la vha li tshi khou amba zwone. Maidioma ha fani na mirero, one a aluwa zwi tshi ya nga fhethu na tshifhinga. Izwi zwi kona u ri nea phambano vhukati ha maidioma na mirero. Maidioma ha na tshivhumbeo tsho tou kolokotoho u fana na mirero ine tshivhumbeo tshayo tshi sa tee u shandukisiwa. Guma (1967:68-81) u khwathisedza fhungo ilo la u sa shandukisa tshivhumbeo tsha murero.

Kgope na Moropa (2001:126) vha talutshedza liambeke nga u rali:

An idiom is a form of expression, contraction, etc peculiarity of phraseology approved by usage, and often having a meaning other than its grammatical or logical one.

Kha ndima iyi ya tsenguluso ya maidioma i do bvisela ndila dzo fhambanaho he maidioma a shumiswa a tshi khou tsikeledza vhafumakadzi. Kha iyi ndima hu do newa maidioma ane a tsikeledza siani la mbebo, siani la vhupfiwa havho, u tsikeledza siani la muhumbulo, u tsikeledza lwa mbonalo namani na maidioma ane a tutuwedza.

4.2 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI LA MBEBO

(a) *Matakadza mbiluni ndi nwana*

Ili ndi liidioma line la ambelwa kha mufumakadzi ane a vha a tshi khou kundelwa nga u vha na vhana. Kanzhi liidioma heli li ambiwa muambelwa a tshi khou tou godiwa, musi vhatu vha tshi khou vhona a tshi khou dzhia tshifhinga a sa vhi na vhana. Tshithudivha, kha Netshivhuyu (1991:28) u shumisa liidioma ili o li livhisa na Sara ane a khou vhonala a si khou bvedza tshithu mutani nga murahu ha mbingano yawe na Tshithudivha. Muñwali u zwi vhea nga u rali:

Tshithudivha: Muñ u a takadza naa Sara u si na phosho? A u takadzi na luthihi. Na inwi muñe ni nga vha ni khou u zwi vhona.

Kuambele ukwu kwo mbo ɔi khwaṭhisa liambele line la ri *matakadza mbiluni ndi ṅwana*.

Thyiori ya feminizimu i a lwa na maitete a u tambudza mufumakadzi nga u a shaya mbebo. Milubi (1996:215) u khwaṭhisedza uri thyiori iyi i amba uri muḍini arali hu sa wanali vhana mulandu u songo hwedzwa mufumakadzi fhedzi lune a vhuya a tou swika hune a pandelwa.

(b) ***U sa gonya miri***

Liidioma ili li tou vha phambano ya u gonya miri. U sa gonya miri zwi amba u kundelwa u vha na vhana muṭani. Liidioma ili ndi la tsikeledzo sa izwi ane a khou balelwa u vha na vhana a tshi vha a songo tou zwi funa kana u zwi takalela.

Netshivhuyu (1991:25) u shumisa liidioma ili musi Tshithuḍivha a tshi khou tshimbila a tshi khou amba e eṭhe a tshi gungulela Sara mufumakadzi wawe ane a khou kundelwa nga u vha na ṅwana:

Tshithuḍivha: (U ambela fhasi) Hezwi zwithu Vhomakhadzi vha khou amba zwone. A hu na na tshithihi tshine tshi si vhe tshone vhunga muḍini hu sa vha na lushie hu sa pfumbi. Zwi ɔi nga na afho Thohoyandou hune ra khou pfulutshela hu ɔo ɔi dzula ho tou ṅoo, u muḍi wa vhavhili sa maivha. Avha Vhomakhadzi u vhuya vha amba nga u rali ndi uri zwi khou vha dina zwa u sa vha hashu na vhana. Nahone kha ndi tou ri zwa hoyu Sara a sa *gonyi miri* sa vhaṅwe, ṅṅe ndi na minivho? Zwine zwa sumba uri maṭo a shango o lavhelesa ṅṅe na Sara ri tshi vha na ṅwana wa u thoma? Hone a tshi lavhelesa a lavhelesa vhuḍe vhunga vhatukana vhaṅwe vho vhingaho murahu vho no vha na zwifanyiso zwavho. (*U sedza murahu a dovha a tshimbila*) Zwino uhu u tshivhiwa ha Sara hune makhadzi vha tou amba sa a re na vhuṭanzi zwi ambani? Zwi nga ɔi vha zwi zwone vhunga vhatu vhahulwane vha sa hanedzwi nga yone tshenzhemo ya vhutshilo. Zwino nda ɔo mu dzhena hani Sara kha heli fhungo la u sa beba? Hone ndi tshuwani, ndi musadzi we nda tou mala ndi ɔo... (*E hwi a tshi toḍou swika tsini*).

Tshithudivha u vhilaela uri Sara ndi kale o maliwa fhedzi vhatannga vho malaho murahu khae vho no vha na zwifanyiso zwavho. Mbilaelo idzi dzi khou itwa nga u sa toda u lindela ngauri Sara ho vha hu si kale o maliwa. Tshithudivha u vhona ane a khou kundelwa u vha na vhana hu Sara ene a sa disedzi uri thaidzo huwe a i nae naa? Izwi zwothe zwi itiswa ngauri nga mvelele ya Tshivenda zwi dzhiwa munna muwe na muwe a tshi beba.

(c) **Marumbini a hu na tsha u vhea**

Kha Netshivhuyu (1991:20) nzudzanyo ya liidioma ili *tsha u vhea* muwali u vhona hu nwana. Thalutshedzo ya liidioma ili li amba uri mutani a hu na nwana ane vha do vhuya vha takulavho kha zwirumbi zwa muleli. Liidioma ili lo buliwa nga Vho Phungo, mme a Tshithudivha vha tshi amba na mukalaha wavho Vho Tshisusu. Muwali u zwi vhea nga hei ndila:

Vho Phungo: Vha nwana vhone vha sa divhi uri hu itiwa mini? Ndi amba ngauri na uyu wa Munzhelele o vhingwaho zwinozwino khoula, o no vhea marumbini! Zwino uyu u khou kundwa ngani?

Musi vha tshi isa phanda na u gungulela u sa vha hone ha nwana, vha vho bula liidioma la u tsikeledza kha sia la u balelwa u vha na vhana.

(d) **Hu si na bindu**

Netshivhuyu (1991:22) u shumisa liidioma ili line la fana na la uri *gole li khou sokou tandulukana hu si na bindu*. Bindu, muwali u vha a khou amba nwana uri minwaha i khou di fhela i tshi ya ngeno mudini hu si na nwana o bebiwaho henefho mutani. Muwali u zwi bvisela khagala nga u rali:

Vho Phungo: Ndi amba ngauri vhatu vho di tou hwi ngeno makole a tshi khou di tandulukana a tshi ya *hu si na bindu*. U do vhuyavho wa takulavho lini muhalivho wanga?

Thyiori ya feminizimu i lwa nazwo zwa u vhona mulandu wa u sa beba u kha muthu muthihi mbinganoni.

(e) ***Ndi ngwana wa lila wa shaya wa lila***

Liidioma ili li ambiwa musu muthu a tshi khou sasaladza maitete a si avhuḡi kana tshithu tshine muthu a ḡo ri a natsho a vha o sokou tshi ḡanganedza nga u tou ri tenda zwi sa fani.

Sigogo (2002:50) u shumisa liidioma ili lo livhanywa na Vho Jona vhane vha khou ḡoḡelwa musadzi ane a ḡo tea u dzula na vhana vha vhafumakadzi vho ḡuwaho. Vho Jona vha bula uri hezwi vha tshi ri vha khou tou mala uri vha ḡiḡhadule vha dovhe vha ḡhadule na vhana ngauri u wana i tshi tou vha *ngwana wa lila wa shaya wa lila*.

Zwi sia zwi tshi amba uri mufumakadzi u ḡo vha a tshi khou dzuliwa nae hu si nga ndavha ya uri u a funiwa, hu tou vha uri mumali a nga ita hani. Muḡwali u zwi sumbedza nga ḡdila i tevhelaho:

Vho Jona: Sa izwi vha khou ralo, ḡḡe ndi na afhioha? Zwi ḡi tou vha u mala wo no thoma wa ḡutshelwa nga musadzi, zwi a dina vhukuma. Liḡwe ḡuvha mmane u shengedza vhana, iwe u tshi u ambe, e hu funeswa vhana kana vha shengedza mmane wavho vha tshi vhihela mme avho, u tshi lamula vhana vha ri a ri tsha funiwa nga ḡḡhani ha musadzi o vhingwaho. Hezwi u tshi ndi vhingwe ndi ḡiḡhadule ndi ḡhadule na vhana nga huḡwe u a wana i tshi tou vha *ngwana wa lila wa shaya wa lila*.

Vho Jona vha vhona hu si na hazwo ngauri naho vho mala hu ḡo ḡi vha na thaidzo kha vhana vhavho na onoyo musadzi muswa.

4.3 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI ḲA U AMBA VHUPFIWA HAU

(a) ***U ḡa nga thundu***

Liidioma ili li ambelwa muthu wa mufumakadzi fhedzi ngauri ndi ene a no malwa lwa u bviselwa tshede. *U ḡa nga thundu* zwi amba u bviselwa tshede ya u malwa (lumalo). Nga mvelele ya Tshivenda mufumakadzi u vha a tshi dzhiwa sa thundu yo tou rengiwa. Musi o malwa zwi dzhiwa u pfi ha na zwine a nga amba kana u hanedza kha zwine a pfa zwi sa pfali.

Netshivhuyu (1991:34) u sumbedza Sara a tshi khou vhilaela nga tsheo dze dza dzhiwa zwi tshi kwama ene a songo thoma a kwamiwa. Zwo vhewa nga ndila heyi:

Sara: Zwino zwithu zwa hone zwi itwa nga tshidzumbe? Ndi amba ngauri ndi khou vhudzwa mafhungo o no vhibva. Zwino hu tshi pfi wo *da nga thundu* u tou vhudzwa zwithu zwo dzudzanywaho u siho?

Maitele haya a u dzhiela mufumakadzi tsheo, nga munna, ya zwine zwa mu kwama, vha thyiori ya u dzhiela zwithu thungo a vha tou ima nazwo. Vha *toḁa* vhafumakadzi vha tshi vha vho vhofholowaho kha zwa matshilisano. Vha zwi vhea nga u rali i ndila ya khwiḁe ya u fhedza tsikeledzo nahone, ndi u thoma u vhumba lushaka lwa mbeu yo vhofholowaho.

(b) *U ḁa nga kholomo*

U ḁa nga kholomo ndi *liidioma* liḁe na lone la amba zwithihi na *liidioma* la u da nga thundu. Thundu hu vha hu khou ambiwa kholomo. Kholomo ndi tshifuwo tsha hayani tshine tsha shumiswavho kha u mala mufumakadzi.

Hammond-Tooke (1993:58) u tikedza muhumbulo wa uri kholomo dzi a shumisiwa kha u mala mufumakadzi nga u rali:

Cattle were the principal medium of exchange, especially in contracting a marriage, their passage from the groom's family to the bride's family legitimized the children, and possession of many cattle allowed a man to acquire many wives (and thus fields), thus increasing his wealth and ensuring him the resources to dispense all important hospitality.

(c) *U vhudza gona*

Liidioma ili li ambiwa nga muthu ane a khou balelwa u wana muthu ane a nga mu vhudza mafhungo awe. Muambi u vha a khou pfa vhuḁungu lune a vha a si na muthu ane a nga tevhulela mafhungo awe.

Sigogo (2002:20) u shumisa *liidioma* ili musi Vho Nyadenga vhane vha vha mme a Vhulahani vha tshi khou vhudzwa u pfi Vhulahani u khou tea u malwa nga Vho Jona nga swili, ha pfi zwa sa ralo u ḁo tea u tuwa na mme awe.

Vho Nyadenga vho amba nga u rali:

Vho Nyadenga: Nne, na havha mukalaha vha khou itwa nga u divha uri nne a thi na wanga sa izwi anga mafhungo *ndi tshi vhudza gona*. Ngoho arali ndi na vhabebi ndi musi ndi tshi do vha ndi na vhuyo. Zwino hei, ngoho lufu lu a kola ngauri lwo la vha hanga vhothe nda sala ndo sokou tshutshu! Nwananga, inwi tendani ngauri nne na inwi ri do tshatshama ri tshi ya u guma ngafhi? Inwi fhumulani nwananga.

Vho Nyadenga sa mufumakadzi a vha a koni u diambela na nwana wavho musi a khou kombetshedzwa u malwa nga mukalaha.

(d) ***U sa divha zwa fhasi ha matombo u si phame***

Liidioma ili li ambiwa musi hu na zwithu zwi khou bvelelaho zwine muambi a vha a sa divhi tshithu. Muambi u vha a tshi divhonela fhasi nga ndila ine a vhona a songo itwa muthu kana a songo dzhielwavho ntha kha zwine zwa khou ambiwa kana u dzudzanywa.

Netshivhuyu (1991:8) u sumbedza Vho Phungo mme a Tshithudivha vha tshi khou amba nga u rali:

Vho Phungo: Thamusi u saina ha hone u fhedza wa newa na nndu ya u dzula. Kana munyanya wa hone u tshi khou itiwa namusi *ri nga zwi divhelani zwa fhasi ha matombo ri si phame*.

Muambi u vha a khou vhona vha si khou toda a tshi pfa kana u divha zwine zwa khou dzudzanywa. Vho Phungo ndi mme a Tshithudivha fhedzi a vha khou divha zwi khou bvelelaho zwo livhanaho na nwana wavho Tshithudivha.

(e) ***U dzulela ngomu sa maño a khuhu***

Liidioma ili li ambiwa musi hu na zwithu zwine zwa khou itea zwo livhana na iwe fhedzi wa vha u sa divhi tshithu nga hazwo. Musi liidioma ili li tshi shumiswa, muthu ane zwa mu livha u a vha a sa divhi tshithu ngazwo ngeno vhatu vho no fhedza u mu langana.

Muñwali Sigogo (2002:35) u shumisa ñidioma ñi o ñi livhanya na Vhulahani ane a khou vhona khonani yawe Lungano a tshi nga u ðivha zwiñwe nga hae. Vhulahani o ðo bula mafhungo a uri “Hafhu khonani ndi Vhomavhulahise, nñe ndi ðo vha *ndo sokou dzulela ngomu sa maño a khuhu*”.

Izwo zwo vha zwi tshi khou sumbedza uri khonani yawe Vhulahani o no mu dzhiela tsheo kha mafhungo e a vha a khou amba na Vhangani.

(f) ***Dzi sia murafhi dza luma muvhoni***

Dzi sia murafhi dza luma muvhoni ndi ñiambele ñine ña amba musi muthu ane a khou vutshelwa kana u lwiwa nae ngeno a si ene we a ita vhukhaki.

Muñwali Sigogo (2002:18) u shumisa ñidioma ñi o ñi livhanya na Vho Masuwanyise musi vha tshi vho semana na Vho Nyadenga. Tsemano iyi i khou ða nga musi Vhulahani a tshi hana musi a tshi khou fhiwa mukalaha Vho Jona uri vha vhe munna wawe. Vho Nyadenga vho ðo amba hezwi:

Vho Nyadenga: Muñe wanga, naa dzi tshi vho nga *dzi vho sia murafhi dza luma muvhoni*? Nñe ndo tshinya mini? Naa zwauri uyu ñwana o ambiswa vho mmbudza naa? Vha khou zwi vhona Vho Makhadzi uri hoyu muthu ndi musadzi u a kona u ðiambela ene muñe.

Kha nyimele hei, zwi tou vha khagala uri tsikeledzo i khou itea kha mme na ñwana. Vhoñthe a vha na vhupfiwa kha tsheo dzine dza khou dzhiwa. Vho Nyadenga vho vhudzwa u pfi vha khou ima na ñwana ngauri vha a ðivha khotsi awe ane a mu pfa vhukhwiñe u fhura Vho Masuwanyise.

Thyiori ya Makisizimu i hanedzana na muhumbulo wa u tsikeledza vhañwe, i tikedza uri ane a khou tsikeledziwa u fanela u swika hune a ðilwelwavho. Ha tei u sokou peta zwandã a fhumula (Milubi, 1996:214).

4.4 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA SIANI ÑA MUHUMBULO

(a) ***U vha vhadenya***

Thalutshedzo ya ñiambele ñi ndi u lowa. Hu na mañwe maidioma ane a vha pfanywa kana a ambaho zwi no fana naño. Maidioma ayo ndi a tevhelaho:

*U buba u songo tshola

*Ndi vhahulwane

*Vha a silinga

*Vha a tota

Sigogo (2002:15) u shumisa liidioma ili o li livhisa kha Vho Masuwanyise musi vha tshi khou kuḁana nga tshavho malugana na u malwa ha Vhulahani a tshi ḁo vha a khou vha mufumakadzi wa Vho Jona. Vha khou tshuwa uri vha nga vha vhahulwane, hezwi vhasadzi vha tshi sokou tuwa. Vha dovha vha tshuwa uri thanwe na Vho Tshinakaho hu pfi *vha a silinga*.

U ya nga Netshivhuyu (1882:47), liidioma ili lo shumiswa lo livhanywa na Vho Mary mme a Sara nga murahu ha musi Tshithuḁivha o tangana na Sara o ḁihwala. Vho Phungo vha amba nga u rali:

Vho Phungo: O vha a tshi ḁo kundwa ngani vho sala vha tshi vhofoholowa nga dzone thoni. Hafhu hafhala kha vho Mary vho denyefhala. Zwino zwo ralo u vhuya hani?

Muthu ane a vha a tshi khou ambelwa u lowa, u vha a khou vhaiswa muhumbuloni zwa dovha zwa vhaisa na muḁa woḁhe. U lowa zwi ambelwa vhafumakadzi fhedzi u fhira vhanna. A ri pfi hu tshi ambelwa khotsi a Sara. Hu ambelwa mme awe Vho Mary, a ri pfi hu tshi ambelwa khotsi awe saizwi e ḁwana wavho vhoḁhe.

(b) ***U vha tshovholo***

Tshovholo hu ambiwa muthu a no sema nga maanda, kanzhi muthu a no semana hu ambelwa mufumakadzi.

Netshivhuyu (1991:32) u ola Sara sa mufumakadzi wa tshovholo, ngeno a sa koni na u ḁiambela musi a tshi khou vhaiswa. Vho Tshililo vhane vha vha mufumakadzi muḁuku wa Vho Tshituku vha amba mafhungo haya vha tshi khou tou mu zwifhela.

Vho Tshililo:

A, a ni vha divhi Vho Mutunduzha inwi. I do vha i nowa yo tou ita hani ine vha kundwa u i rembulusa, zwino a hu nga do dina ene musadzi wanu a tshi vho hana? Ra vho do vha ro sokou netisa mukalaha wa vhathu nga ndila. Hafhu musadzi wanu haano maduvha *ndi tshovholo* kana ndi u kulela?

Kuambeke ukwu ku ita uri muthu ane a khou ambelwa a pfe a tshi vha isala muyani wawe.

(c) ***U vhona vhudzadze ha tswina***

Liidioma ili li tou amba uri muthu u do vhona zwine a sa athu u zwi vhona na duvha na lithihi, nahone u do vha a khou vhona zwithu zwine ha athu u zwi vhona na duvha na lithihi kana zwi sa vhone nga mafo a muthu.

Netshivhuyu (1991:42) u shumisa liidioma heli a tshi li livhisa kha Sara musi Tshithudivha o wana vhurifhi vhu bvaho ha madzhisiṭiraṭa a tshi khou tshuwa uri Sara u do vha o mu hwelela. Tshithudivha u bula uri Sara *u do vhona vhudzadze ha tswina* arali a mu farisa.

Maipfi aya o bulwa nge Tshithudivha a vha o dinalea. Muambelwa u a tshuwa na u dāda musi a tshi vhudzwa u pfi *u do vhona vhudzadze ha tswina*, zwithu zwine zwi vha zwi sa tanganiwi nazwo.

4.5 MAIDIOMA ANE A TSIKELEDZA LWA NAMA

(a) ***U bvuvhula***

Liidioma ili li amba u rwa hu si na u londa. Izwi ri zwi vhona musi Tshithudivha o vha na khudano na Sara mufumakadzi wawe. Vhabebi vha Sara ndi musi vho ya ha Tshithudivha u ṭodou pfa uri vha lwelwa mini. Tshithudivha o vha a tshi ṭoda u rwa musadzi wawe phanda ha vhabebi vhawe.

Tshithudivha o zwi amba nga heyi ndila:

Tshithudivha: Nahone gonyani Tshanowa mapholisani kana ndi ni bvuvhule zwino (Netshivhuyu, 1991:37).

Musi muthu a tshi tou bvula muñwe zwi vha zwi si zwavhudi; a zwi sumbedzi thonifho na lufuno.

(b) ***U vhundulela***

Netshivhuyu (1991:40) o shumisa liidioma ili a tshi khou sumbedza nyimele ye Sara a vha e khayo. Liidioma ili li amba u rwa hu si na u londa. Sara o vha o rwiwa vhukuma lwe na mme awe zwa vha thavha vhukuma vha vhuya vha bula hezwi:

Vho Mary: Ni vha vhudze hohu u sokou rwiwa hanu. A, vhone vhe ndi a sokou u vhundulelwa nwana.

Dzikhakhathi na u sa thonifha ppanelo dza vhanwe ndi zwine thyiori ya feminizimu i si zwi takalele ngauri thyiori iyi i dzhiela ntha uri munna na musadzi vha a edana. Zwa sia zwi tshi amba uri vhafumakadzi na vhone vha tea u dzhielwa ntha sa vhanna. Milubi (1996:215) u ombedzela uri thyiori ya feminizimu i bula uri munna na musadzi vha a edana.

(c) ***U likita***

U likita zwi amba u rwa muthu nga ndila ine muthu a rwiwa hu si na u pfela vhu tungu.

Netshivhuyu (1991:40) u shumisa liidioma la *u likita* musi Vho Mary vha tshi khou pfa khakhathi ine ya vha vhukati ha Tshithudivha na Sara vhe mapholisani. Vho Mary vho do bula fhungo la uri nwana wavho u khou sokou dzulela u likitwa nga Tshithudivha. U zwi amba nga ndila hei:

Tshithudivha: Itshi tsho mu likitisaho vhone a vha tshi divhi? Nahone ndi nga ni dovha heneffa phanda ha vhabebi vhanu.

(d) ***U khakhela muthu***

Kha Netshivhuyu (1991:38) muñwali u shumisa liidioma ili zwi tshi sumbedza u toda u rwa muthu. Tshithudivha o amba izwi musi a tshi toda u rwa Vho Mary mme a Sara. U zwi amba nga u rali:

Tshithudivha: Vho Mary, vha tou ndivhesesa zwavhudi nne kana vha tou pfa? Ndi do bva ndi tshi khakhelana na vhone.

Thyiori ya Makisizimu a i tendelani na zwithu zwa mabulayo kana zwa dzikhakhathi (Milubi, 1996:214).

(e) U vha na tshibonda

Liidioma ili li ambelwa muthu ane a dzulela u rwa musadzi lu si na musu nga maanda.

Vho Jona vhe vha vha vha vha tshi sokou tuts shelwa nga vhasadzi ho vha hu nga nthani ha tshibonda. Vhafumakadzi vho vha vho no neta nga u dzulela u rwiwa lu sa fheli.

Munwali Sigogo (2002:60) u zwi sumbedza nga u rali:

Vhulahani: (A tshi khou sea) Xaxaaee! Aatshi! U selwa mmanga, muthu u a sokou selwa a sa athu u malwa. Mutheiwana u tshe rwana wa tshikolo ha athu u mala. Izwo ndi izwo zwanu inwi. Ngoho nne hejo la u kolonwa u vhingwa kha nne li vho nga ndi lone. Ndi vho nga ndo no vha na mbilu mbili. Hafhu tshine tsha khou nndina vhukuma ndi uri havho Vho Tshinakaho, ndi amba havha mammonisa kule, vha nga vha vha na zwine vha khou nzumbela. Hezwi musu ndo edela, ndi a divhudzisa mbudziso dzine dza kunda na muthaduli, ndi amba na phindulo. Vho Tshinakaho a vha khou tenda u mmvisela khagala lini. Musu ndi tshi vhudzisa uri avha vhanwe vhasadzi vho tuwiswa nga mini vha tshi tou sia vhana. Nne ndi vho ofha uri linwe duvha vha nga vha vhe *mukalaha wa tshibonda* kana lwone lulindo. Vhonani vhana vha havhala muthu ndi vhone vhe nne nda vha ndo tea ndi tshi khou malwa nga munwe wavho. Nne kha nne ya sa raha i do dadza. Nthu khea!

Vhulahani u vho vhonala sa muthu ane a khou ofha u do maliwa nga muthu ane a rwa mufumakadzi.

4.6 MAIDIOMA ANE A TUTUWEDZA VHAFUMAKADZI SIANI LA ZWA MBEBO

Khethekanyo yo fhiraho yo ombedzela maidioma ane a shela mulenzhe kha tsikeledzo ya vhafumakadzi tshitshavhani. Honeha, hu na maidioma ane a

tuṭuwedza vhuvha ha vhafumakadzi. Naho maidioma aya a si tshone tshipikwa dendele tsha ngudo ino, zwo tea u a sumbedza.

(a) **Maidioma a tevhelaho ndi ane a shuma u tuṭuwedza vhafumakadzi zwi hulusa arali o vha na tshikhala tshilapfu a sa bebi**

Maidioma aya a re afho fhasi ndi ane ṭhalutshedzo dzao a amba u vha na thumbu.

- U gonya miri
- U vhifha muvhilini
- U ḡihwala
- U vha muimana
- U vha muthu wa thovhela
- U pfukhiwa
- Tshinwe tsho wela tshinweni

Maidioma aya oṭhe musi a tshi ambelwa kha mufumakadzi u a pfa o huliswa nahone zwi a mu takadza vhukuma.

(b) **Maidioma ane a tuṭuwedza vhafumakadzi siani ḷa lunako**

Hu na maidioma ane musi a tshi ambiwa mufumakadzi a setshelela kana a pfa o takala na zwi kunwe.

- Uyu u tou vha ṭhase
- U tou vha ṇaledzi
- U tou vha ḡuvha
- U dzuvha ḷa u naka
- U nga u ṭamba nga mafhi

(c) **Maidioma ane a tuṭuwedza u sa neta kana u konḡelela**

Milubi (1996:168) u ṇwala maidioma ane a tuṭuwedza zwi hulusa musi mufumakadzi a tshi vha a tshi khou ṭangana na zwi konḡaho vhutshiloni hawe. Arali mufumakadzi a vhuya a shumisa ḷiidioma iḷo, u a pfa o tuṭuwedzea. Tsumbo dza maidioma ayo ndi dzi tevhelaho:

- U dzwinga dza khwaṭha > Zwi amba u ita zwithu nga nungo dzoṭhe.
- U rudza mbilu > Zwi amba u sa tsha vha na mbilaelo
- U sa i sa mbilu kule > Zwi amba u sa vhilaela nga zwithu.
- U vha na tshivhindi > Ndi u sa vha na nyofho.

Zwine zwa amba uri Tshivenda: Mufumakadzi u fara lufhanga ngavhuhalani. Mufumakadzi u dzhiwa sa muhaga musi ho vhifha.

4.7 MVALATSWINGA

Maidioma ndi avhuḍi vhukuma ngauri a amba nga ndila ine a iho khagala. Kuambeke uku ku ita uri muthu ane a vha a si wa luambo ulwo, a kondelwe u pfesesa zwine zwa khou ambiwa. Nga u sa divha, muthu a si wa lushaka lwa hone a nga dzhia zwine zwa khou ambiwa zwo tou ralo nga ndila ye zwa buliswa zwone.

Maidioma e a shumiswa a do vhekanywa zwavhuḍi zwi tshi ya nga thero dze dza newa.

Thero	Liidioma
1. Maudioma o no tsikeledza kha zwa mbebo	* Matakadza mbiluni ndi nwana.
	*U sa gonya muri
	*Marumbini a hu na tsha u vhea
	*Hu si na bindu
	*Ngwana wa lila, wa shaya wa lila
2. Maudioma ane a tsikeledza siani ja vhupfiwa hau	*U da nga thundu
	*U da nga kholomo
	*U vhudza gona
	*U sa divha zwa fhasi ha matombo u si phame
	*U dzulela ngomu sa maṅo a khuhu
	*Dzi sia murafhi dza luma muvhoni
3. Maudioma a u tsikeledza siani ja muhumbulo	*U vha vhadanya
	*U vha tshovholo
	*U vhona vhudzadze ha tswina
4. Maudioma ane a tsikeledza lwa nama	*U bvuvhula
	*U vhundulela
	*U likita
	*U khakhela muthu
	U vha na tshibonda
5. Maudioma ane a tuṭuwedza siani ja zwa mbebo	*U gonya miri
	*U vhifha muvhilini
	*U dihwala
	*U vha muimana
	*U vha muthu wa thovhela
	*U pfukhiwa
	*Tshiṅwe tsho wela tshiṅweni
6. Maudioma ane a tuṭuwedza siani ja lunako	*U vha ṭhase
	*U vha ṅaledzi
	*U vha ḡuvha
	*U vha dzuvha
	*U ṭamba nga mafhi
7. Maudioma a u tuṭuwedza u konḡelela na u sa fhela mbilu	*U dzwinga dza khwaṭha
	*U rudza mbilu
	*U sa isa mbilu kule
	*U vha na tshivhindi

NDIMA YA VHUṬANU

MVULATSWINGA

5.1 MARANGAPHANḌA

Ndima iyi yo ḍisendeka kha zwe zwa wanala kha ndima dzoṭhe malugana na mirero na maidioma e a shumiswa kha u tsikeledza na u dzhiela fhasi vhatu vha tshifumakadzini. Ndi kha ndima yeneyi hune ra ḍo wana manweledzo a ndima dzoṭhe, mawanwa na themendelo dza ṭhoḍisiso yo itwaho. Mawanwa aya o kuvhanganyiwa ho shumiswa ngona ya phuraimari na ngona ya sekondari. Ngona ya sekondari ndi ine ya vha na mawanwa e muṭoḍisisi a tou vhalala maṅwalwa o fhambanaho khathihi na u tou shumisa ndivho ine muṭoḍisisi a vha nayo. Hu ḍo katelwa na phendelo ya mafhungo a ṭhoḍisisi nga u angaredza.

5.2 MANWELEDZO

Ndima ya u thoma yone yo angaredza zwine ṭhoḍisiso ya vha zwone musi ro sedza mutheo wa ṭhoḍisiso, thaidzo ya ṭhoḍisiso, tsenguluso ya maṅwalwa, tshakha dzo fhambanaho dza u tambudza, mutheo wa thyiori, ngona ya ṭhoḍisiso, tsenguluso ya mafhungo, ndivho na zwipikwa zwa ṭhoḍisiso, kusaukanyelwe kwa maṅwalwa hu tshi katelwa na ndeme ya ṭhoḍisiso.

Ndima ya vhuvhili yo ḍisendeka kha tsenguluso ya maṅwalwa. Ndima iyi i dovha ya bvisela khagala vhaṅwali vho fhambanaho uri vha ri mini nga mirero na maidioma ane a tsikeledza vhafumakadzi nga maanḍa ho sedzwa mvelele ya Tshivendḍa. Muṭoḍisisi o vhalala maṅwalwa o fhambanaho ane a mu bvisela khagala tshakha dza ḍirama, manweledzo a bugu dza ḍirama dze muṭoḍisisi a tou a topola, thyiori ye a i shumisa na tshakha dza hone.

Ndima ya vhuraru yone yo sumbedza mirero ye ya shumiswa kha u tsikeledza vhafumakadzi. Mirero iyo yo tou topolwa kha bugu dza ḍirama dzo tou topolwaho kha maṅwalwa a ḍirama khathihi na maṅwe maṅwalwa ho sedzwa masia manzhi a u tambudza. Muṭoḍisisi o ḍi sumbedzavho zwiṭuku mirero ine ya ḍi ṭuṭuwedza na u maanḍafhadza vhafumakadzi.

Ndima ya vhuṅa yo ḡisendeka kha maidioma ane a shuma u tsikeledza na u sedzelafhasi vhathu vha vhafumakadzi. Maidioma ayo na one o bviswa kha maṅwalwa o fhambanaho na maṅwevho o ṅwaliwaho nga vhaṅwe vhaṅwali vho fhambanaho. Maidioma ayo o sumbedzwa kha masia manzhi a u tambudza. Yeneyi ndima i ḡi dovha ya vha na maidioma ane a kona u tuṅuwedza vhafumakadzi.

Ndima ya vhuṅanu yone yo tou nweledza ndima ya u thoma u swika kha ndima ya vhuṅanu. Hei ndima, i vha yo ri farela mawanwa a ṅhoḡisiso yo itwaho khathihi na themendelo ya zwe zwa vha zwi khou ṅhoḡisiswa.

5.3 MAWANWA

Mawanwa a heyi ṅhoḡisiso o ḡisendeka kha masia mavhili. Masia ayo ndi sia ḡa matshilisano khathihi na sia ḡa mveledziso ya luambo. Hu na zwinzhi zwe muṅhoḡisisi wa iyi ngudo a zwi wana zwi elanaho na mirero ine ya tsikeledza vhafumakadzi. Ha ḡi dovha ha vha na zwinzhi zwine zwa elana na maidioma ane a tsikeledza vhafumakadzi.

5.3.1 MAWANWA A SIA ḡA MVELEDZISO YA LUAMBO

- Mirero kha luambo i shuma kha u nakisa luambo na u lu pfumisa siani ḡa maipfi. Musi muthu a tshi khou amba a tshi dzhenisa na mirero na maidioma zwi ita uri luambo lu vhe lu ḡifhaho nahone luambo ulwo lu ḡo vha lu tshi dzhiwa sa lwa ṅṅha vhukuma nga ṅṅhani ha u shumiswa ha mirero na maidioma vhuvhili hazwo.
- Ngudo iyi i dovha ya ita uri ri kone u khethekanya mirero yo dzudzanywa u ya nga tshakha dzo fhambanaho. Tsumbo, ri vho kona u vhona mirero ine ya tuṅuwedza na u khuthadza, mirero ine ya kaidza zwithu zwi si zwavhuḡi, mirero ya u kaidza tshiṅuhu, vhumbulu na zwitshele, mirero ine ya vha na vhushaka na vhathu, mirero i no holedza na u rovhedza, mirero ine ya nyadza na u ḡihudza, i elanaho na zwa mupo, mirero i no amba nga zwipuka na zwikhokhonono, mirero i no amba nga zwipiḡa zwa muvhili wa muthu na ine ya sumbedza khuliso. Musi muthu a tshi shumisa mirero iyi kha luambo, mvelele ya lushaka lwonolwo i vha yo huliswa vhukuma.

- Musi muthu a tshi khou shumisa maidioma kha luambo, zwi tou n̄an̄isa u ita uri luambo lwa hawe a d̄ihudze ngalwo. Maidioma a dovha a d̄ahedza muthu ane a si vhe wa luambo lwonolwo. Arali muambi a shumisa liidioma līne la nga *hu na makole*, uyo ane a si vhe wa luambo lwa Tshivenda a tshi pfa hu tshi pfi hu na makole, u d̄o wana muthada i khou t̄ingatinga i tshi sedza makoleni u t̄oda vhona uri ndi ngoho naa mvula i nga vha i tshi t̄oda u na kana a tshi d̄o vha a tshi khou t̄oda u vhona uri makole a hone o d̄ala lungafhani.
- Maidioma a dovha a kona u nakisa luambo nga u amba zwi vhavhaho, zwi p̄fisaho vhuṭungu nga n̄dila ine zwa vho sala zwi tshi vho nga a zwi vhaiisi kana a zwi tou p̄fisa vhuṭungu nga u ralo. Luambo lu vha lu khou shumiswa lwa tshidele sa tsumbo: *Nwana o bata nzie*, n̄wana musu o vhudzwa u pfi o bata nzie ngeno o wa, u vuwa a tshi khou setshelela lune a vha o no kaṭudza u lila musu o ralo u wa. Kha n̄wana u vha a khou zwi dzhia u nga a tshi vuwa fhasi u d̄o wana a na nzie tshandani.

5.3.2 MAWANWA SIANI LA MATSHILISANO

- Mirero na yone i a shumiswa kha zwa matshilisano. Hu na mirero ine arali yo shumisiwa zwavhuḍi hu a vha na u khwaṭhisana kha zwa matshilisano vhukati ha vhatu na lushaka lwonolwo.
- Murero u no nga *fhungo lielafobvu na iwe muṅe wa tsimu li d̄o u elavho, kule ndi hu si na wau, vhana vha khotsi vha kovhana thoho ya nzie, khangala mbili a dzi dzuli muna muthihi* na miṅwe minzhi i a khwaṭhisa vhushaka na kutshilele kwavhuḍi kha vhatu.
- Miṅwe mirero musu yo shumiswa i a fhaṭa matshilisano ngeno miṅwe mirero i tshi nga kha d̄i sia yo pwasha matshilisano. Murero u ngaho *muvhuḍa a u na zwilalo zwivhili* u nga thusa u shumisa muthu nga maanda wa munna kha maitete a si avhuḍi a u shavha muḍi wawe. Zwi nga thusa kha u mu tsivhudza uri miḍi nga mivhili a nga si i kone i d̄o mu balela. Murero u ngaho *vhuhadzi ndi n̄ama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela*, murero uyu u nga tshinya matshilisano musu hu na muṅwe ane a khou kombetshedzea u dzula fhethu hune a khou tambudzwa na u vhaiiswa tshifhinga tshoṭhe,

mutambudziwa a tshi khou tou kongelela sa izwi o vhudzwa u pfi vhuhadzi ndi nama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela, a vhuya a nga a sa lovha kana u farwa nga malwadze a no d̄iswa nga dzimbilaelo.

- Maidioma na one a a fhaṭa matshilisano musi a tshi khou shumiswa zwavhuḍi kha luambo. Sa tsumbo: *Ho ṭangana vhathu vha madele mapfani*, zwi vha zwi khou ambelwa kha vhathu vha fanaho zwa ita uri vhathu avho vha vhe vha shumaho nga vhuhulu nahone vha na nyandano
- Thyiori ya feminizimu, zwine ya amba hunzhi i vha i tshi ṭuṭuwedza u farana zwavhuḍi ha vhathu, u shumisana na u pfesesana hu si na hune ha wanala muṅwe a tshi dzhielwa nṭha u fhira muṅwe. Vhanna vha tshi tea u pfesesa vhathu vha vhafumakadzi sa vhathu na u vha ṭhonifha. Nga u ita zwenezwo, zwi khwaṭhisa matshilisano.

5.4 THEMENDELO

Ndivho ya ṭhoḍisiso iyi ndi ya u sengulusa mirero na maidioma ane a tsikeledza vhafumakadzi kha lushaka.

Themendelo dzi re afho fhasi dzo d̄isendeka kha mafhungo o wanalaho kha ṭhoḍisiso iyi.

- Kha sia ḷa zwa miṭani, kha hu vhe na u shanduka ha kuhumbulele na kudzhielwe kwa zwithu ro zwi livhisa kha vhanna na Vhomazwale, mufumakadzi a dzhiwe sa muthu ane na ene a tea u vha na vhupfiwa. Vhanna vha si dzhie vhafumakadzi sa thundu yo tou rengiwaho ye ya bviselwa tshelede. Vhafumakadzi na vhone vha fariwe sa vhathu.
- Kha hu vhe na mirero na maidioma ane a si ṭuṭuwedze vhanna kha u tambudza vhafumakadzi na vhana vhavho. Hezwi zwi nga ita uri hu vhe na mulalo na vhudziki miṭani. Mirero na maidioma aneo ane a ḍo vha a khou shumiswa a si vhe a u tsikeledza, zwi ḍo kona u vha humbudza uri zwine vha khou ita zwo khakhea. Zwi nga vha zwavhuḍi arali hu nga vha na ndinganelo ya maidioma na mirero kha vhanna na vhafumakadzi.

- Muhasho wa Nyandadzamafhungo arali u tshi nga ita uri hu anḡadziwe matambwa kha dzithelevisheni na dziradio hune ra ḡo vha ri khou vhona kana u thetshesela matambwa kana zwiḡori zwine zwa vha zwi khou maanḡafhadza vhafumakadzi, ḡhaḡwe nga u ita zwenezwo, nḡila ine vha fariwa ngayo miḡani na zwiḡshavhani yo vha i tshi nga shanduka.
- Mufumakadzi kha a tendelwe u amba vhuḡfiwa hawe, lune arali a tshi ḡoḡa u amba na muthu ane a pfa a tshi mu takalela lwa u ḡoḡa u dzula nae sa munna wawe, a songo pfa a tshi iledzwa nga murero une wa amba uri *khuhu ya phambo a i imbi mutsho*. Hune mufumakadzi a ḡoḡa u dzhia tsheo kha zwine zwa mu kwama, kha a tendelwe u ambe kana u sumbedza vhuḡfiwa hawe.
- Muhasho wa Pfunzo kha u simese u ita uri luambo lwa ḡamuni lu dzhielwe nḡha nga nḡila ine lwa vha lwone luambo lune lwa tewa nga u shumiswa zwikoloni sa lwone luambo lwa u thoma kha mugudi muḡwe na muḡwe. Hezwi zwi nga ita uri vḡgudi vha kone u shumisa mirero na maidioma a lushaka lwa havho na u kona u a pfesesa khwiḡe. Ngauralo luambo lu ḡo vha lwo vhulungea khathihi na mvelele ya lushaka lwonolwo.
- Kha hu vhe na maidioma na mirero ya u funza vḡathu nga ha u sa tambudzwa ha vhafumakadzi na vhana, uri u tambudzwa uho hu fhele musi hu tshi khou shumiswa mirero na maidioma, ngauralo hu ḡo vha na u kaidza mabulayo khathihi na u fhungudzea ha u lozwea ha vḡtshilo ha vḡathu
- Muhasho wa zwa Mulayo na Vhulamukanyi kha u khwaḡhise tshandḡa kha vḡukando vhune ha tewa u dzhielwa muthu ane a tambudza vḡaḡwe. Arali tshigwevho tsha vha tshi vḡavhaho, na vḡatambudzi vha vḡaḡwe vha nga fhungudzea.
- Mvelele kha i tende u shanduka na tshifhinga naho tshanduko i tshi vḡavha. Arali nga mvelele ya Tshivenḡa hu tshi pfi *munna ndi nḡou ha ḡi muri muthihi fhedzi*, hu ḡo anda mabulayo khathihi na malwadze musi muthu a tshi khou funa vhafumakadzi vḡanzhivḡanzhi a tshi khou ḡiimelela ngauri munna ndi nḡou ha ḡi muri muthihi. Lushaka kha lu tende uri malwadze a ngaho HIV na AIDS a hone a a vḡulaha, lu dovhe lu tende u tshimbila na tshifhinga, zwi nga lamulela lushaka.

- Muhasho wa Pfunzo kha u t̥u̥t̥uwedze Vhoradzipfunzo/Vhoraakhademi uri vha n̥wale dzibugu dza u kuvhanganya mirero na maidioma nga u angaredza, hu songo tou sedzwa mirero na maidioma ane a tsikeledza vhafumakadzi lini, musu ho itwa nga u ralo zwi ḁo thusa uri luambo lu vhe lwo vhulungeaho nahone na lushaka lu ḁo kona u ḁitongisa nga luambo lwalwo zwavhuḁi.
- Ngudo iyi nga u angaredza yo sumbedza uri hu na mirero na maidioma ane a tsikeledza na u sa dzhiela n̥ṭha vhafumakadzi. Hu kha ḁi vha na figara dza muambo dzine dza nga ḁifanyisi, ḁimethafore, ḁiedzamuthu, ḁikaluli, muhoyo, tshigoḁo na dziṅwevho dzine muḁoḁisisi ha ngo guma afho, muṅwevho a nga i sa phanḁa na u ita ṭhoḁisiso a sengulusa zwe zwa siedzwa.

5.5 PHENDELO

Mirero na maidioma ndi zwithu zwavhuḁi kha lushaka. Musu hu tshi shumiswa mirero yeneyo na maidioma eneo, zwi vha zwithu zwi bvukululaho nḁivho zwi hulusa muthu a tshi ṭoḁisisa uri murero uyo kana ḁiambele ilo ḁi amba mini. Honeha zwi vha zwavhuḁi arali zwi tshi khou shumiswa muhumbulo u si wa u ṭoḁa u vhaisa muṅwe, zwi tshi shumiswa tshivhangalelwa hu u nakisa, u ṭongisa kana u ṭoḁa u ḁihudza nga luambo lwau. Ndi khaedu kha lushaka lwa musalauno lune lu si ṭoḁe u ḁitongisa na u ḁikukumusa nga luambo lwa halwo. Mirero na maidioma kha ri zwi shumise nga ngona.

BUGUTSHUMISWA

- Best, J.W. 1970. *Research in Education*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Bless, C, Higson-Smith Ashraf Kagee. 2009. *Fundamentals of Social Research Methods: An African Perspective*. South Africa. Juta & Co. Ltd.
- Cresswell, J.W. 1994. *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Research Methods Approaches*. London: Sage.
- Cooper, L. 1967. *Aristotle on the Art of Poetry*. Khaca: Cornell University Press.
- De Vos, A.S. Fouche and Delpont, 2005. *Research at Grass Root Level*. Pretoria: J.L Van Schaik Publishers.
- Guma, S.M. 1967. *The Form, Content and the Technique of Traditional Literature in South Africa*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Gordon, R.G. 1999. *Research and Treatment*. Guilford Press.
- Grabbam, H. 1993. *Die Gesetze*. Hammurabis, Egypt.
- <http://www.amazoncastle.com/feminist/ecocult.shtm>:2004.April 28.Semantics of female devaluation in Igbo Proverbs Periodicals: African Study Monographs.
- Hornby, A.S. 1997. *Oxford Advanced Learners 'Dictionary*. London: Oxford University Press.
- Khuba, E.A. 1993. *A Descriptive Study of the Proverbs Concerning Administrative and Family Life in Luvenda*. Sovenga.
- Khuba, E.A. 1985. *The Proverbs as a Mirror of the Vhavenḁa Culture and Philosophy*. Unpublished Master's Dissertation. Sovenga: University of the North.
- Kgope & Moropa, C.K. 2001. *African Folklore Reader for Trapfo E-H/Traprog-G*. Pretoria: University of South Africa.
- Krappe, A.H. 1930. *The Science Folklore*. London: Methuen & Co.

- Kobus, M. 2011. *First Step in Research*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Kumar, 2005. *Research Methodology: A step-by-step Guide for Beginners*.
- Longworth, R. 1973. *The Design of Drama*. West Haven, Conn: Pendulum Press.
- Madima, E.S. 1956. *A si ene*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Maumela, T.N. 1954. *Elelwani*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Mafela, M.J. & Raselokoane, R.N. 1996. *Dza Makhulukuku*. Pietersburg: NAM Publishers.
- Mampwe, T.C., Muthige, M.G., Dagaḁa, M. & Ndlovu, R.L. 2012. *Masana a Luambo*. Louis Trichardt. Mount Knowledge Publishers.
- Maumela, T.N. 1954. *Elelwani*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Meider, W. 1993. *Proverbs is Never of Season, Popular Wisdom in the Modern Age*. London: New York.
- Milubi, N.A. 1996. *Ngoma ya Vhatei*. Pietersburg: NAM Publishers.
- Milubi, N.A. 1986. *Mukosi wa lufu*. Pietersburg: NAM Publishers.
- Netshivhuyu, M.J. 1991. *Tshithuḁivha*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Nevhuḁalu, M., Mampwe, T.C., & Mmbi, M.N. 2015. *Bangakupalula Gaidi ya Luambo*. Ṭhohoyandou: New Production.
- Obododimma, O. 1998. *The Semantic of Female Devaluation in Igbo Proverbs*, Periodical: African Study Monograph.
- Project PAVE, no date. 6 types of abuse ([http://www.projectpave.org/6-types of abuse](http://www.projectpave.org/6-types-of-abuse)). Retrieved on 2015-05-15.
- Sabbaaha, N.A. & Kritzinger, M.S. 1968. *English Proverbs and Expressions with Afrikaans Equivalentents*. Pretoria: J.L. Van Schaik Publishers.
- Sengani, T.M. & Mafela, M.J. 1986. *VENDA only study guide for VEN303-L*. University of South Africa. Pretoria: Muckleneuck.

Netshivhuyu (1982:34) u shumisa murero uyu nga ndila hei:

Tshithudivha: Kha vha mu litshe arali a tshi khou diita mukumba thi petwi ndi do mu petulula nne Tshithudivha. A thi dzuli na munna nga nne.

Mafhungo haya a u ri Sara u khou diita khunzi o vha a si one, o tou ambelwa a si kone u diambela sa izwi hu tshi khou amba munna wawe nahone a tshi vhone a si tou mu halifhela. Mutani ha vhuya ha vha na u vhona muwe e khunzi kana hu na u dihudza, hu mbo di thoma u vha na u vha isana, nahone hu si tsha vha na u difha kha sia la matshiliso. Zwi dovha hafhu zwa disa u tambudzwa muyani.

Ecofeminizimu i ima kha fhungo la uri munna a songo dzhiwa e ene thoho ya mu di ngauri zwi vha khombo. Vha Ecofeminizimu vha vhona kufarelwe kwa muthu, zwipuka na muthu zwi tshi tea u fhambana.

(e) ***Khangala mbili a dzi dzuli muina muthi***

Milubi (1996: 151) u nea thalutshedzo ya murero nga ndila ya uri vhatu vha khani vha nga si vuwe vho pfana na luthi.

Netshivhuyu (1982:43) u sumbedza tsikeledzo nga uyu murero i tshi vhone muso Tshithudivha a tshi vhone Sara sa muthu ane a ri a tshi amba nae a somba mutsinga, zwi tshi sumbedza uri u na swili. Mafhungo a hone o vheva nga hei ndila:

Tshithudivha: (A tshi khou kweta thoho) Ndi uri... ndi uri... ndi, ha nthetshesi sa munna wawe. Ndi tshi amba nae u sokou somba mutsinga. Zwino *khangala mbili dzi nga si dzule muina muthi*.

Musi Tshithudivha a sa athu u bula fhungo ilo o do bula uri ene na Sara u vhona vho fhambana. Nga inwe ndila u vhona ene sa munna a sa tei u hanedzwa zwine ene a dzhiisa zwone mafhungo. Ene sa muthu wa munna u vhona a sa tei u fhindulwa zwi si na ndavha uri zwi a tangedze na kana a zwi tangedzei.

Murero uyu u disa khudano vhukati ha munna na mufumakadzi. Khudano iyi i dovha ya ita uri na matshiliso mutani a si tsha vha avhudi. Hu tode uri muwe a vhe a konaho u pfa muwe kana u tenda u tsela fhasi muso hu tshi khou ambiwa.